

МОГИЛА Ю.А.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Практикум з орфографії

КИЇВ
Видавництво Ліра-К
2018

УДК 811
М74

*Затверджено вченою радою Київського національного
університету театру, кіно і телебачення
ім. І.Карпенка-Карого (протокол № 10 від 27.06.2018).*

Рецензенти:

О.П.Карпенко, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН;

Т.І.Матвієнко, кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.Карпенка-Карого;

Г.Б.Мінчак, кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету.

Могила Ю.А.

М74 Українська мова : практикум з орфографії / Ю.А. Могила. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. – 164 с.

ISBN

У навчальному посібнику в зручній та доступній формі подається теоретичний матеріал з питань української орфографії. Особлива увага зосереджується на складних випадках написання слів разом, окремо чи через дефіс, великої та малої літери, правилах правопису слів іншомовного походження, вживання апострофа, м'якого знака, а також прислівників, прийменників, сполучників тощо. Ілюстративний матеріал, дібраний з творів українських письменників, спрямований на вироблення умінь і навичок правильного письма, формування свідомого підходу до процесу навчання та удосконалення грамотного володіння словом.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 811

ISBN

© Могила Ю.А., 2018

© Видавництво Ліра-К, 2018

ВСТУП

Основним завданням пропонованого посібника є подача в доступній формі матеріалу з питань української орфографії з урахуванням нормативів, затверджених чинним українським правописом.

Орфографія (гр. *graphie* – пишу, правопис) – історично сформована й загальноприйнята система правил про передачу звукової мови на письмі, яка ґрунтується на таких основних принципах правопису: фонетичному, морфологічному та традиційному (або історичному). У процесі розвитку українська мова постійно збагачується, розвивається, удосконалюється, формуючи свої правописні правила відповідно до потреб суспільства, а також з огляду на нові підходи в кодифікації написань, пов'язаних як внутрішніми особливостями (як, наприклад, взаємодія з діалектними формами), так і позалінгвістичними факторами.

Основні орфографічні правила в навчальному посібнику відповідно супроводжуються різними за ступенем складності тренувальними вправами, завдання яких – сприяти вивченню й закріпленню знань з теорії та формування умінь і навичок свідомого використання їх на письмі. Ілюстративний матеріал представлений творами українських письменників, слово яких і вчить, і виховує. Адже мова, говорив О.Гончар, «не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби буття, сучасна художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу».

Чергування голосних звуків

Чергування голосних звуків становить одну з характерних особливостей української мови. Воно виникло давно і буває в коренях слів, префіксах, суфіксах та закінченнях.

Особливо поширене чергування **І** з **О, Е**.

1) У закритих складах пишемо букву **І**, у відкритих – **О** або **Е**:

а) при словозміні: *дзвін – дзвону, джміль – джмеля, сіль – солі, рів – рову, мій – мого;*

б) при словотворенні: *надвечір'я – вечоровий, підніжжя – нога, кінь – конюшня.*

2) У коренях ряду дієслів перед наступним складом із суфіксами **-а- (-я-) або -ува- (-юва-)**: *зачепити – зачіпати, загрибати – загребти, пекти – випікати, викоренити – викорінювати, текти – протікати, чесати – розчісувати.*

Чергування **І** в закритому складі з **О, Е** у відкритому не відбувається:

1. У повноголосних звукосполученнях **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-**: *зелений – зелень, берег – берега, голова – голови, ворон – ворона, ворог – ворога. Але* у словах *поріг, моріг, оберіг, сморід* тощо чергування відбувається.

2. У звукосполученнях **-ор-, -ер-, -ов-, -ел-** між приголосними: *горб, вовк, толк, човен.*

3. У наголошених словотворчих кінцевих частинах: **-вод, -воз, -нос, -роб, -лов, -ход**: *хлібороб, водовоз, скороход, медонос, тигролов (але: пішохід, носоріг).*

4. У суфіксах **-еньк, -енк, -оньк, -очк, -есеньк, -ечк, -тель**: *дівчиненька, рибонька, літечко, Сидоренко, Шевченко.*

5. У словах книжного та церковнослов'янського походження: *закон, вирок, пророк, народ.*

6. У словах іншомовного походження: *донор, атом, том, студент.*

7. В аббревіатурах та похідних утвореннях: *торгпред, профком, міськком.*

8. У префіксах **роз-, без-**: *безробіття, розкрити, розширити.*

9. У родовому відмінку множини іменників 1-ї відміни жіночого роду та іменників 2-ї відміни середнього роду на **-ення**: *вода – вод, тополя – тополь, значення – значень, положення – положень*.

Також відбувається чергування голосних **О, Е**, що утворилися на місці давніх коротких голосних **Ь** та **Ъ**, з фонетичним нулем. Ці голосні бувають випадні та вставні (при словозміні голосні **О** та **Е** випадають).

Випадні:

1. В іменниках із суфіксами **-ок, -очок, -оть, -ень, -ець**: *хлопець – хлопця, жовтень – жовтня, дзвінок – дзвінка, кіготь – кігтя, дзвіночок – дзвіночка;*

2. У непохідних іменниках типу: *сон – сну, вітер – вітру, день – дня;*

3. У деяких дієсловах: *беру – брати.*

Вставні (при словозміні на місці фонетичного нуля виникають голосні **О** або **Е**): *свічка – свічок, голка – голок, думка – думок, прати – перу, брати – беру.*

Проте в ряді слів сучасної української літературної мови голосні **О** та **Е** не випадають: *рот – рота, вихор – вихору, лоб – лоба, лев – лева, мох – моху.*

Вправа 1. *Запропоновані іменники поставте в родовому відмінку і поясніть чергування голосних **О, Е** з фонемним нулем (якщо воно є).*

Сотня, сон, мох, рот, посол, будень, красень, ясен, кашель, новобранець, боєць, день, холодець, сестра, велетень, швець, жнець, вафля, вершок, дружок, вересень, гонка, кінець, лісок, клопіт, дно.

Вправа 2. *До поданих слів доберіть споріднені, щоб відбулося чергування **О, Е** з **І**.*

Брід, рік, осінь, везти, радості, твого, порох, робітник, положень, вовк, сільський, могти, камінь, батьків, лід, шовк, вівця, рости, Київ, Канів, Фастів, Петрів, двір, надвечір'я, інженер, агроном, Харків, певність, учитель, завод, джміль, коваль, слово, розширення, медонос, нога, рік, слово.

Вправа 3. Підкресліть слова, у яких відбувається чергування О, Е з І.

1. Тяжко-важко в світі жити сироті без роду. 2. Коло його стара мати сидить на ослоні. 3. Пішла селом, Плаче Катерина (Т. Шевченко). 4. Залишила пізня осінь Акварельний образок. Ряд стогів на сінокосі І оголений лісок (М. Масло). 5. Козака несуть і коня ведуть. 6. Стоїть явір над водою. 7. Не рад явір хилитися – Вода корінь мие. 8. Ой рад би я, матусенько, скоріше вернуться, Та щось мій кінь вороненький в воротах спіткнувся (Народна творчість). 9. Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. 10. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва... 11. Маланка з Гафійкою волочать крутою дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (М. Коцюбинський).

Вправа 4. Затишить слова у дві колонки: у першу, в яких відбувається чергування О, Е з І, у другу – в яких не відбувається.

Нога, дорога, Харків, пекти, ворон, роса, пісень, загін, рік, барліг, батіг, нога, стіл, віл, хміль, торгівля, дерева, промінь, сіль, очерет, мороз, клопіт, політ, прізвище, доба, табори, закон, народ, словник, велетень, пішохід, скороход, професор, малесенький, вершок, стоголосий, зозуля, лежати, лебідь, клопіт, день, співець, вересень, вікно.

Вправа 5. Диктант.

Закотилось громом літо

За ліси, гаї –

Зацвіла вода зелена

В літній колії.

Холодком пропахли плавні,

В плеса тінь лягла,

Над заяр'ям тихий захід –

ніби два крила.

А під ними, де ожина,

Терен і пасльон,

Лист клиновий опадає
В синій-синій сон.
І таке туге безвітря, дух такий криниць,
Що не можна, щоб не впасти
В трави горілиць.
І лоскочуть мені щоки
Дотики отав
На землі батьків пісенній,
Де я ряст топтав,
Де пізнав медовість хліба,
Щедроту сердець,
Де в народнім хорі праці
Я також співець (М. Масло).

Вправа 6. *Запишіть текст. Підкресліть слова, у яких відбувається чергування О, Е з І.*

Нічна симфонія

По північному небу, гнані верховим вітром, мчали довгі, схожі на химерні рибини, хмари, й кругла діжа місяця то ховалася за них, то знову викочувалася на небесну оболонь. Те місячне кружало було велике-превелике, здавалося живим, велетенською мордою, котра дивиться, бачить, і думає, і знає щось, невідоме людям. Місячне сяйво було зелене, ядуче, і в ньому пливли кудись у безвість левади, високі осокори, сонні хати, а в них пливли люди, самі не відаючи куди, навіки віддані на волю вищих, невідомих їм сил.

На краю села на пласкому горбі, над схованою в очеретах та зжухлих осоках річечкою стояла стара, розсадиста, перекрита свіжою соломною хата з новеньким дерев'яним півнем на димарі, вже закутана на зиму в загату з просяної соломи, так що з чотирьох круглих шибок двох її вікон виднілося по дві, й коли в них заглядав місяць, то бачив убоге хатнє начиння, дві шаблі та дві рушніці на кілочку біля дверей, червоних павичів на білому комині й рядок дитячих голівок – більших, менших, ще менших – на довгому дерев'яному полу під жердкою, а біля них чорняву, у важких косах голову матері. Й чотири чоловічі постаті біля печі на засланих рядниною, розперезаних кулях соломи.

На тину попід хатою поблискували лисини гладущиків; посеред двору, важко опустивши на землю голоблі, дрімав віз і не прокинувся на скрип у леваді іншого воза, також господарського – злодійські вози не скриплять, – на польовому озерці перегукувалося перше перелітне птаство. Терпко пахло сухою нехворощю, грушамигниличками, повіви вітру доносили з лугу прогіркло-медовий запах пізнього дрібноцвіту, але всі ті запахи перебивав кислий запах вимочених у воді конопель, які стійма сохли під клунею. В лозовій кошарі ремигала пара гнідих волів.

На яблуні за хатою продиркотів північ молодий півник, йому відповів інший, теж молодий, теж тріскучий, і, немов сердячись на таку мистецьку недосконалість, у хліві вивів своє високе, чисте, дзвінке крещендо старий досвідчений півнячий дискант. Починало світати (За Ю. Мушкетиком).

Правопис ненаголошених голосних О, А

В українській літературній мові, а також у більшості діалектів ненаголошені голосні **О** та **А** вимовляються однаково чітко в будь-якій позиції, тобто як під наголосом, так і без нього, тому їх важко сплутати в написанні. Проте в окремих випадках це сплутування можливе, і тоді треба керуватися певними правилами.

1. У коренях деяких слів у позиції перед складом з наголошеним **О**, **А** маємо **А** і у вимові, і на письмі. Наприклад: *гарячий, хазяїн, багатий, качан, кропива*.

Але: **О** на **А** не змінюється у словах: *богачир* (у значенні силач, велетень), *товар, монах, монастир, корявий, лопата, козак, комар, поганий*.

2. Голосний **О** перед складом з ненаголошеними **У**, **Ю** вимовляється наближено до нього, але пишеться **О**: *кожух, зозуля, тобі, союз, поріг*.

Тому правильне написання сумнівного звука перевіряється:

а) наголосом: *доцу* – бо *доц*, *розумний* – бо *розум*, *боїться* – бо *боязко*;

б) або якщо написання **О** не перевіряється наголосом, добром такої форми слова чи спорідненого йому без наголосу на **У**, **Ю** і в

наступному складі: зозуля – бо зозулястий, могутній – бо могли, кожух – бо кожушина, собі – бо собою.

Але: звук **У** вимовляємо й пишемо у словах: яблуня, яблуко, парубок, буряк, куштувати, ворушити, пурхати.

3. Чергування **О** з **А** відбувається у коренях деяких дієслів перед наступним складом із суфіксами **-а(-я-)** або **-ува-**. Слово з голосним **О** означає одноразову дію, з **А** – багаторазову або тривалу: кроїти – краяти, схопити – хапати, допомогти – допомагати, гонити – ганяти, вигонити – виганяти, скочити – скакати.

Чергування **О** з **А** відбувається в таких дієсловах, як: проводити – провадити, проваджати – випроваджувати.

Проте в більшості дієслів, що мають кореневий **О**, чергування з **А** не відбувається: установити – установлювати, простити – прощати, виростити – вирощувати, переконати – переконувати.

У повноголосих звукосполученнях -оро-, -оло- завжди пишеться **О**: воратар, горобець, корова, полова, волосина, ополонка, мороз.

Вправа 1. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте правило.

М...роз, х...зяїн, б...гатирський (велетенський),...таман, допом...гати, зл...мане, ск...чити, вкл...нятися, перел...мити, к...титися, х...зайка, с...лдати, гр...вюра, г...рячий, кр...пива, к...чан, м...гти, к...зак, п...гано, г...нчар, ск...чити, перек...типоле, опол...нка.

Вправа 2. Перепишіть. Прокоментуйте чергування **О** з **А** у коренях дієслів.

1. Хоче море човна розл...мати, трощить, л...мить, піском засипає (Леся Українка). 2. І ось стою з порожніми руками В сльозах ганьби і каяття (О. Олесь). 3. Ой, у лузі та при березі зацвіла калина, – Не за кого піду я в с...лдати – За х...зайського сина. (Народна творчість). 4. Далеко від міста на високій скалі стояв б...гатий жіночий м...настир (І. Франко). 5. Г...рячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь (М. Коцюбинський). 6. Сагайда з'явився в роті на коні, як б...гатир десь із Київської Русі: на баскому коні, у блискучій збруї (О. Гончар). 7. Жовтий лист встеляє землю, Спить захмарена вода, Тільки в дикого яр-хмелю Квітне біла б...рода

(М. Масло). 8. Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди к...зак (І. Котляревський). 9. Осіннє з...лото каштанів дзвенить у мене під ногами. І х...лоди, різкі й неждані, ось-ось нахлинуть із дощами (О. Максимейко). 10. В річках мор...з льоди кус, А степ і села – в сонці. І серце радує моє Веселка в опол...нці (М. Масло).

Вправа 3. *Перекладіть українською мовою, порівняйте правопис ненаголошених **О** та **А** в обох мовах.*

Горячий, крапива, разлив, кочан, Александр, ломать, хозяйка, сломать, яблоко, порхать, барсук, товар, солдат, лопата, калач, заря, аренда, Алексей, богатый.

Вправа 4. *До запропонованих дієслів доберіть похідні, щоб було чергування **О** з **А**.*

Ломити, допомагати, котити, кроїти, схопити, підхопити, стояти, рухатись, клонити, гонити, могти, проводити, хапати, проганяти.

Вправа 5. *Запишіть текст під диктовку, звірте написане з текстом, а також підкресліть слова з ненаголошеними голосними. Поясніть їх правопис.*

1. А мати вклала білу сорочину і чоботи, узяті від шевця (Л. Костенко). 2. Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко, – височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече, – Марфа підхоплювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі: «Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?» 3. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. 4. Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, привиджується. 5. Ще був у скриньці молоток, жмутик пухкої білої нитковини... 6. А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль... 7. Дорогою до села Васелі втішали мене. 8. ДФ (паровоз) стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу (За Г. Тютюнником). 9. Козака несуть і коня ведуть, Кінь головоньку клонить. 10. Ой у лузі, в лузі, Там калина стояла, А на тій калині, Там зозуля співала. 11. А чашечка в'ється, об дорогу б'ється. 12. Ой п'є чумак, п'є, гуляє, Добро своє пропиває. 13. Закувала зозуленька На стодолі на розі (Народна творчість).

Вправа 6. *Перепишіть текст. Поясніть правопис ненаголошених голосних О, А.*

Рідний край

З чого починається любов до отчого краю? Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і блідо-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на стерні. Її ще не витіпала непогода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється, і добрий од неї йде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя.

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев: там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилось до неї своїми широкими грудьми.

На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть раз у раз клубком у твоєму горлі, й ти не годен той клубок проковтнути.

Соняшники – мов кулі жовтого вогню, той вогонь із пелюстками, він висить на стеблах над городиною, їхнім полум'ям просякнуто зараз повітря, настрій серпневого дня, вони повертають людські голови до себе й примушують думати про них. Соняшники горять скрізь: на подвір'ях, за огорожами, – вони повиходили до самої дороги, тут ростуть на вільному місці, й, дивлячись на них, хочеш усміхнутися, ловиш себе на тому, що зласкавів і здобрів безпричинно (За Є. Гуцалом).

Ненаголошені голосні Е, И

Наголошені голосні звуки **Е** та **И** в українській літературній мові вимовляються виразно, чітко. У ненаголошених такої чіткості немає, тому **Е** може вимовлятися з наближенням до **И**, а звук **И** – до звука **Е**: *несу, село, зелений*.

1. Правильне написання ненаголошених **Е** та **И** перевіряється наголосом: *дерево* – бо *дерева*, *велич* – бо *великий*, *далеч* – бо *далекій*.

2. Пишеться **Е**, якщо при зміні форми слова сумнівний голосний випадає: *палець* – бо *пальця*, *шевця* – бо *шевець*, *беру* – бо *брати*, *вітер* – бо *вітру*, *сонечко* – бо *сонця*.

Проте в деяких дієслівних коренях (про це треба пам'ятати) випадає ненаголошений **И**: *починати* – *почну*, *проривати* – *прорву*, *згинати* – *зігну*, *вмикати* – *увімкну*, *засинати* – *засну*, *проривати* – *прорву*.

3. Пишеться **Е**, якщо при зміні форми слова цей сумнівний голосний чергується з **И**: *каменя* – бо *камінь*, *летіти* – бо *літати*, *осені* – бо *осінь*.

4. Пишеться **Е** у повноголосих звукосполученнях **-ере-**, **-еле-**: *пелена*, *пелехатий*, *вередливий*, *бережливий*, *берег*, *зелений*.

Проте в деяких словах на межі кореня й суфікса може бути також звукосполучення **-ери-**, **-ели-**: *великий*, *меливо*, *перина*.

5. Пишеться **И** у сполученнях **-ри -**, **-ли -**: *бриніти*, *тривога*, *криниця*, а також у суфіксах **-ив-**: *печиво*, *морозиво*.

6. У деяких словах написання ненаголошених **У** та **И** правилами не перевіряється. Тому ці слова, українські та іншомовні, треба запам'ятати.

Пишеться **Е**:

Апельсин, *бензин*, *бетон*, *делегат*, *декада*, *демократія*, *колектив*, *кремезний*, *легенда*, *левада*, *легіт*, *математика*, *медаль*, *пенал*, *ремонт*, *рецепт*, *тепер*, *тремтіти*, *чекати*.

Пишеться **И**:

Бриніти, *гриміти*, *дрижати*, *кипіти*, *кришити*, *глитати*, *директор*, *диригент*, *кишеня*, *кривавий*, *криниця*, *минулий*, *пиріг*, *свинець*, *цибуля*, *стріміти*, *тривати*, *триножити*, *цитата*, *лимон*, *шинель*.

Вправа 1. Прочитайте. Випишіть у ліву колонку слова з ненаголошеними **И**, у ліву – з ненаголошеним **Е**.

1. Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,

Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен,
Ніхто не спиняє;
Кому спинить – рибалоньки
На світі немає.

2. Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає (Т. Шевченко).

Вправа 2. *Спишіть текст, замість крапок вставте пропущені букви **Е** чи **И**. Поясніть правопис.*

1. З вітром в...сняним сосна розмовляла, Вічноз...л...на сосна (Леся Українка). 2. Тут коло нас така з...л...на балочка, там оз...ро, не видно йому дна. Вже пр...л...тіла голуба р...балочка, ніс в неї довгий, довший, ніж вона. Спасибі, з...мле, за твої щ...дроти! За білий цвіт, за те, що довші дні. Пр...йшла в...сна (М. Коцюбинський). 3. Завіяв сніг дорогу до с...ла. До тихого, дал...кого, чужого. Ж...нуться коні спогадів прожогом У ту в...сну, що квітами цвіла (Г. Чубач). 4. З гл...бин з...млі, відчувши силу, Води ж...вої джер...ло. З-під кручі цівкою забило, Струмком співучим пот...кло (М. Масло). 5. Садок в...шневий коло хати (Т. Шевченко). Серед майдану стояла пр...здорова сахарня (І. Нечуй-Левицький). 6. В...чорами в...ходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька. Солома на Ягоровій хаті зл...лася, ск...пілася в єдину з...млисту масу. Б...р...жком жаб...нята пострибують, ці замалі потомки мамонтів. Доб...рався Баглай до міста на попутних. Щов...хідного в...с...лим грайгомоном повниться ліс (О. Гончар). 7. Ліс прокидався б...зжурним дзвоном н...зримих пташок. Все ож...ло, усе загомонило, – Зел...ний шум,

вес...лая луна! Співало все, сміялося, бр...ніло, – А я л...жала хвора й самотня (Леся Українка).

Вправа 3. *Замість крапок вставте пропущені голосні Е чи И. Для перевірки правильного написання підберіть потрібні слова, зразок: написати – пишуть, виглядати – вигляд, змалечку – малеча, палець – пальця.*

Кр...чати, споч...вати, т...мнісінький, оч...нята, з...мля, вб...рати, неприм...рениий, прол...тіла, гр...бінець, нем...лосердний, в...сокочолі, с...рденько, с...дить, в...сокий, в...р...сень, хвил...чка, греб...нястий, нат...рпітися, увеч...рі, м...дівник, д...ржава, в...рховина, з...л...навий, з...л...нь, зв...рху, в...ликий, в...разний, пл...вти.

Вправа 4. *Перепишіть слова. Поясніть правила вживання ненаголошених голосних.*

Бр...ніло, кл...котіти, гр...мів, з...мовий, в...сняний, зел...ніють, коч...рга, ч...мпіон, вищ...на, д...шевий, вич...щ...ний, л...п...тати, справ...дливий, ш...рокий, р...вти, в...р...сень, пр...ніс, б...рези, нев...личкий, В...рбівка, л...вада, бр...ніти, пл...ти, віт...р, л...жати, н...года, пер...літати, в...глядати, кам...ня, сон...чко, дер...во.

Вправа 5. *Запишіть під диктовку. Повторіть правила чергування ненаголошених Е, И.*

Надзахідне сонце червоніє за мостом. Велике, розпечене. І дедалі більшає. Маленькі, мов мишенята, машини, проповзаючи по мосту, навпереріз перетинають світило, без кінця проходять через його велетенський розжарений диск. Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, криваво червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбикорм. Дівчата перегукувались в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному.

Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі (О. Гончар).

Вправа 6. *Перепишіть текст. Поясніть правопис ненаголошених голосних е, и.*

Обереги художниці

Катерина невідривно стежила, як цвіте соняшник під вікном. Квітування соняшника вона не лише любила, а й знала, а коли Катерина каже, що знає, то це можна тлумачити так: серед зими вона заплочить очі і побачить перед собою кожну жилочку на пелюстці, внутрішнє світло кольорів, тихе перетікання соку від кореня до молочної зернини в густому стільнику соняшникового лиця, відчує ніжний оксамит язичка пелюстки, який усім нам здається жовтогарячим, а її око назбирує в цьому кольорі аж шістнадцять відтінків.

Отож, вона знала, як цвіте соняшник, але саме цей, що виріс перед вікном її хати, квітував лише для неї (навіщо ж вона тоді його навесні посадила), невідступно ходив за нею і зазірав у вічі. Більше того: їй здавалося, що соняшник повертає свою голову не за сонцем, а за нею. Це відкриття, здається, було таким приголомшливим, що вона перехопила погляд соняшника і не змогла та й не схотіла відвертатися від нього, аж поки він не одцвіте, не одшаленіє і не схилить упокорено свою важку, нашиховану тугими зернятками голову, що густо обліпили дзвінкоголосі горобці.

Тому й сиділа вона, неначе заворожена, під старою грушею, батистова хусточка сповзла на потилицю, рівний, широкий пробір ділив її пружне, смолянисте волосся навпіл, і в ньому навпроти передзахідного сонця тоскно бриніло кілька сивинок, які вплелися в її туго заплетену косу. Соняшник м'яко висвічував її обличчя, позначене слідами могутніх внутрішніх потрясінь, які можуть народитися лише в маленькій, невтомній грудочці матерії на ім'я людське серце, зрештою, вони її й зробили такою, як вона є, а іншою бути не хоче, бо надто пізно, бо, як не крийся від себе і від людей, а в її житті вже смеркає (За В. Яворівським).

Правопис И та І у коренях слів

В українській мові написання **И** та **І** в сумнівних випадках наголосом не перевіряється, а тому для правильного позначення їх на письмі треба керуватися певними правилами:

1. Пишемо **І**, якщо сумнівний звук чергується з **О** або **Е**: *камінь – каменя, шість – шести, жінка – женити, пріва – прорвати*.

Проте в деяких дієслівних коренях **И** чергується з **Е**: *витирати – терти, роздирати – дерти, пожирати – жерти*, а в іменниках, утворених від цих же дієслів, маємо **І**: *дерти – дірка, терти – затірка, підирати – підпірка*.

2. На початку слова завжди пишеться **І**: *ім'я, інший, іній, істина*.

3. У відповідних складах з **-ри-**, **-ли-** пишемо **И** у словах *grimіти, гримати, кришити, тримати, бриніти, тривога, крихтний, тривати, стриміти, глитати, триножити, крихкий* тощо.

4. Пишемо **И** в закінченнях іменників твердої групи 1 та 2 відміни та іменників 4 відміни із суфіксами **-ат-**, **-ят-** у родовому відмінку однини і називному множини: *дорога – дороги, стіна – стіни, степ – степи, стіл – столи, каченя – каченяти, теля – теляти*.

Винятки: іменники твердої групи 2 відміни, які в називному відмінку множини мають закінчення **І**: *корж – коржі, школяр – школярі, куц – куці, комар – комарі*.

Пишемо лише **І** в іменниках м'якої та мішаної групи 1 та 2 відмін, іменниках 3 відміни, а також в іменниках 4 відміни із суфіксом **-ен-**: *фортеця – фортеці, яблуна – яблуні, день – дні, плац – плаці, піч – печі, ім'я – імені*.

5. Пишемо **І** у відмінкових закінченнях прикметників:

а) м'якої групи в однині і множині: *літній – літнім, літні – літніми*;

б) твердої групи в давальному і місцевому відмінках однини жіночого роду та називному множини: *голуба – на голубій – голубі, гомінка – на гомінкій – гомінкі*.

В інших відмінкових формах прикметників пишеться **И**:

в) у називному відмінку займенників, що відповідають на питання які?: *їхні, всякі*.

6. Пишемо **И** у кінці прислівників після **г, к, х**: *верхи, трохи, навіки, по-товариськи*. В інших випадках пишеться **І**: *вночі, позаочі, вдвічі, опівночі*.

7. Пишемо завжди **И** у кінці дієприслівників: *літаючи, ходячи, подумавши, зникаючи, сяючи*.

Увага: Слід відрізнати дієприслівники від близьких за звучанням активних дієприкметників, які в називному відмінку множини мають закінчення **І**: *літаючі, зникаючі, сяючі*.

8. Дієслова наказового способу під наголосом та після збігу приголосних мають такі закінчення:

а) у 2-й особі однини - **и**: *пиши, лежи, ходи*;

б) у 1-й особі множини -**імо**: *пишімо, лежімо, ходімо*;

в) у 2-й особі множини -**іть**: *пишіть, лежіть, ходіть*.

Вправа 1. *Утворіть від дієслів усі форми наказового способу, наприклад: творить - твори, творімо, творіть.*

Сидить, робить, навчає, горить, любить, веде, садить, будить, несе, каже, летить, приходять, заплітає, спить, пише, товче, кричить, приносить, солить, везе, сушить, пече, стереже, світить, будить, ворухить, ліпить, береже, жде, бореться, розпалює.

Вправа 2. *Перепишіть, вставляючи пропущені букви **И** або **І**. Поясніть правопис.*

1. Широкий Дніпр не гомонить: Розбивш... вітер чорн... хмари, Ліг біля моря одпочить. 2. І ми, жартуючи, погнали чуж... ягнята до води. 3. «Чи всі ви тут? – кличе мати. – Ход...м шукати вечерять.» 4. Кругом дуба русалоньки мовчк... дожидали. 5. Пішов козак, сумуюч..., Нікого не кинув... 6. Серце в'яне, співаюч..., коли знає, за що (Т. Шевченко). 7. Око знов ваблять блукаюч... вогні й рухлив... тіні (М. Коцюбинський). 8. Напівпрозор... жовтіюч... та червоніюч... кетяги солодко дрімали серед лапатога листа (М. Коцюбинський).

9. Серед моря людськ...х поколінь, серед текуч...х віків, височать собори незрушно, оклежавш... себе символами – оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавш... в собі пристрасті епох. 13. І коли ті, далекі, прийдущ..., виринувш... з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, будуть собори! 14. І зараз мовчк... ловить те, що не ловиться (О. Гончар).

Вправа 3. У підкреслених словах поясніть написання голосних звуків **И, І**.

Надсонова домівка в Ялті

Смутна оселя !.. В веселій країні,
В горах зелених, в розкішній долині
Місця веселого ти не знайшов,
Смутний співець! умирать в самотині
В смутну оселю прийшов.

Звідси не видно ні моря ясного,
Гомону з міста не чути гучного,
З бору соснового шум не іде,
Гори лунають од вітру буйного,
Часом де дзвін загуде...

Стали в саду кипариси стіною
Оберігати в оселі спокою.
Лаври – неначе зсушила журба,
Тихо, журливо кива головою
Віттям плакучим верба.

Все тут журливе кругом сеї хати, –
Та найсмутніші отії кімнати,
Де безталанний поет умирав:
Все тут забрали, що можна забрати, –
Смутку ж ніхто не забрав.

Вікна тьмяніі, мов очі слабого,
В хаті порожній самотньо, убого,

Висить свічадо на голій стіні,
Млою повите, – дивитись на нього
Сумно здавалось мені (Леся Українка).

Вправа 4. *Міні – диктант.*

Вранці пусте було небо, хмари убогі плили над собором... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі... Життя в цих людей відкрите, живуть поокремо, а якось ніби спільно, на видноті. О такій порі гомінкішою стає Зачіплянка... І видно тоді руки їхні, в декого до самих ліктів чимось попечені, у травмах трудових, в рубцях якихось, що давно вже позарубцьовувались; позаживавши після травм, завузуватівши, руки ті ще ніби міцніші стали.

Хлопці такі – мимоволі задивишся. В бузковій далечі, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні... Запалили вогнище із ошмаття старих газет, що, палахнувши, скоро й погасло (О. Гончар).

Вправа 5. *Перепишіть текст. Поясніть правопис не наголошених голосних.*

Бабине літо

Калина уже по ярах стоїть у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє сипким жаром. Але не може підпалити ні віття, ні стверділого листа. Горобці клюють ягоди, кетяги ворущаються, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти. І від того, що на калині стільки ягід, вона здається усміхненою. Щасливою і усміхненою.

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилася, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазючи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами.

І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить.

А тепер – орють, і калина по ярах стоїть у вогні. А тепер небо сизе, і по ньому пасуться сизі хмари. А тепер – лисиця вибігає з нори, вже пухнастіша, і хоч не залишає поки що слідів, але така ж обачна, як і тоді, коли сніг буде продзьобаний торочками її лап. А тепер – повітря пронизане сумом, і той сум тонко блищить на поверхні польової річечки-крутійки, ним пахне димок з багаття, у якому пастухи печуть картоплю, тим сумом дзвенить торожка бадилина, за яку вчепилась, цідиться і не може процідитись нитка бабиного літа (Є. Гуцало).

Чергування О з Е після шиплячих Ж, Ч, Ш, Щ та Й

У багатьох словах в українській мові голосний **Е** чергується з **О** після шиплячих **Ж, Ч, Ш, Щ та Й**: *вечера – вечори, женити – жонатий, чотири – четверо, бойовий – боєздатний*. Таке чергування має свої закономірності.

1. **Е** пишеться:

перед м'яким приголосним: *вечера, вишень*;

перед **Е** та **И**, що розвинулися з давньоруської **І**: *джерело, пшениця, щетина*.

2. **О** пишеться:

перед твердим приголосним, насамперед перед складами з **А, О, У**, та **И**, що походять від давнього **Ю**: *жолудь, чоботи, шостий, жонатий*.

Але є цілий ряд випадків, коли таке чергування порушується і **О** може виступати перед наступним м'яким приголосним, а **Е** – перед твердим.

О замість **Е** пишеться:

а) в іменниках жіночого роду 3-ї відміни з суфіксом **-ост-**: *більшості, меншості, пекучості, свіжості, безкрайності* (аналогічно до *вічності, хоробрості, радості*, де **О** стоїть не після шиплячих);

б) у давальному та місцевому відмінках однини окремих іменників: *на бджолі, на вечорі, на щоці, у тионі*;

в) у закінченнях родового та орудного відмінків прикметників і займенників: *гарячої, гарячою, нашої, нашою, нижчої, нижчою*;

г) у похідних утвореннях типу: *вечоріти, вечоріє, чорніти, чорніє, чорнило*.

Е замість **О** пишеться :

а) в окремих дієслівних формах: *чекаю, жену, цезаю, кажемо*;

б) у дієприкметниках із суфіксом **-ен-**: *сушений, збуджений, звужений* (за аналогією до *зварений, зморений, схилений, склесений*) ;

в) у прикметниках з наголошеним суфіксом **-ев-**: *грушевий, дешевий, смушевий, рожевий*;

г) у безособових формах на **-но**: *зважено, визначено, спрощено, зазначено*;

д) у суфіксах **-енк(о), -єнк(о), -єчок, -єчок, -єчк, -енн(ий), -єзн(ий)**: *діжечка, Башенко, Бугаєнко, Дорошенко, мішечок, ложечка*;

е) у словах іншомовного походження: *жезл, жетон, чек, желе, джем*;

є) в окремих словах типу: *цезнути, щем, щедрий, черга, чекати, кочерга*;

ж) у прислівниках типу: *вороже, гаряче* після шиплячих пишеться **Е, але**: *творчо, законодавчо, хижо, дуже* тощо.

Вправа 1. *Перепишіть, вставляючи замість крапок пропущені голосні Е або О. Поясніть правило чергування Е з О після шиплячих та й.*

Пш...но, ш...рти, ш...сти, щ...ня, ш...велюра, річ...чка, вч...ра, ч...рний, ч...решня, ч...сть, ч...к, веч...ря, каж...ш, смуш...вий, вичищ...ний, збудж...ний, ш...стий, щ...дрій, веч...рами, ч...вен, дощ...ва, ч...ло, ж...ну, ш...вковий, ч...рга, тв...рчо, ч...кати, діж...чка, дж...м, каж...мо, суш...ний, збудж...ний, щ...зник, веч...ріти, дж...рело, ч...мпіон, Дорош...нко.

Вправа 2. *Перепишіть, вставте замість крапок пропущені букви. Поясніть правило вживання.*

1. Межи садами, при долині, Таки у нас на Україні, Було те бож...є село. 2. У наймах сяк собі, то так придбав, сірома, грош...нят.

Все добро пропало. 3. Ані щ...тинки не осталоє. Пропав і я; та не в ш...нку.... 4. Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють, понад шляхом, щ...рицею, ховрашки гуляють. 5. Співають ідучи дівчата, А матері в...черять ждуть. 6. Сонце заходить, гори ч...рніють... 7. І соловейко на калині То затихав, то щ...бетав. 8. В довгій рясі по келії Старий ч...рнець ходить. 9. Ой стріч...чка до стріч...чки, мережаю три ніч...ньки, Мережаю, вишиваю, У неділю погуляю. 10. І довелося знов мені На старість з віршами ховатись, Мережать книж...чки, співати І плакати у бур'яні. 11. Вийду понад Уралом На степ ш...рокий, мов на волю. 12. І поч...рніє ч...рвоне поле... То так і я тепер пишу: папір тільки, ч...рнило трачу... 13. Так, бач...ш, дівонька ота Росла собі. Бо се не казка, а билиця, Або бувальщ...на, сказать. 14. І нищ...чком старий ч...тає, Перехр...стившись, Отче наш... 15. А річ...чка його (перекотиполе) взяла Та в Дніпр ш...рокий понесла. 16. Гай ш...поче, гнуться лози В яру при дорозі. 17. І хоче...ться сподіватись, серце розповити... 18. А матері на нас дивились та говорили, що колись одруж...мо їх. 19. Ой чого ти поч...рніло, зеленее поле? 20. Круг містечка Берестечка На ч...тири милі Мене славні запорожці Своім трупом вкрили. 21. Ішов кобзар до Києва Та сів споч...вати. 22. Була колись гетьманщина, та вже не вернеться. 23. Виростають нехрещ...ні козацькі діти. 24. То серце щ...бече господню славу, А думка край світа на хмарі гуля. 25. Орлом сизокрилим літає, ш...ряє, аж небо блакитне ш...рокими б'є (Т. Шевченко).

Вправа 3. *Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис голосних О, Е після шиплячих у обох мовах.*

Четыре, шестой, желтый, черешня, Черновцы, чемпион, жезл, пшено, реченька, жетон, Шевчук, шефство, шепот, четырнадцать, пшеница, щетина, женат, на щеке, пшено, чернила, дешевый, Башенко, Дорошенко, ложечка, жезл, желе, джем, шелк, Чернобыль, жена, вечерами, Кашценко, шлем, во главе, по шесть, честь, жест, шедевр, знакомый, черёмуха.

Вправа 4. *Міні-диктант.*

1. Ой у лузі та ще й при березі червона калина... 2. Тільки дала тому козакові та чорнії брови. 3. Женуть батька в степ косити, сина

молотити. 4. Пливе човен, води повен, та й накритий листом... Не хвастайся, дівчинонько, червоним намистом. 5. Повій, вітре буйнесенький, щоб я не зчорніла. 6. На оборі ні шерстини, а в коморі ні пилини. 7. Ой у полі край дороги пшениченька яра. 8. Вийди ж, мила, чорнобрива, потіш моє серце. 9. Чоботи, чоботи ви мої, наробили клопоту ви мені. 10. Прийшов бурлак та до хати: «Дай, хазяйко, вечеряти». 11. Казав мені батько, щоб я оженився. 12. Прийди, милий, прехороший, скинь чоботи, прийди босий. 13. Чом, чом не прийшов, як я говорила? А у мене цілу нічку свічечка горіла. 14. За городом качки пливуть, каченята кричуть (Народна творчість).

Вправа 5. Прочитайте текст. Підкресліть слова, у яких можливе чергування голосних. Поясніть правопис голосних.

Доля

Наснився мені чудернацький базар:
під небом у чистому полі,
для різних людей,
для щедрих і скнар,
продавалися різні Долі.
Одні були царівен не гірш,
а другі – як бідні Міньйони.
Хто купляв собі Долю за гріш.
А хто – і за мільйони.
Дехто щастям своїм платив.
Дехто платив сумлінням.
Дехто – золотом золотим.
А дехто – вельми сумнівним.
Долі-ворожки, тасуючи дні,
до покупців горнулись.
Долі самі набивались мені.
І тільки одна відвернулася.
Я глянула їй в обличчя ясне,
душею покликала очі...
– Ти, все одно, не візьмеш мене, –
Сказала вона неохоче.

– А може візьму?
– Ти собі затям, –
сказала вона суворо, –
за мене треба платити життям.
А я принесу тобі горе.
– То хто ж ти така?
Як твоє ім'я?
Чи варта такої плати?
– Поезія – рідна сестра моя.
А правда людська – наша мати.
І я її прийняла, як закон.
І диво велике сталось:
минула ніч. І скінчився сон.
А Доля мені зосталась.
Я вибрала Долю собі сама.
І що зі мною не станеться, –
у мене жодних претензій нема
до Долі – моєї обраниці (Л. Костенко).

Вправа 6 *Напишіть диктант. Підкресліть слова, у яких можливе чергування голосних. Поясніть правопис голосних.*

Осінні сутінки

У полях уже посходили вруна озимини – тоненькі шпильки повитикалися з чорного ґрунту: мовби цупке, добротне сукно прострочено швейною машинкою. Яка кравчиня, яка швачка так невсипно працювала, недосипаючи, а то й, можливо, недоїдаючи? Ім'я цієї турботливиці, господині, трудівниці – людська праця.

Не скрізь іще й зорано, то трактори горнуть скибу до скиби, прокладають борозну за борозною. Оця осіння оранка поля на зяб схожа на читання книги землі. В книзі необмежена кількість сторінок, їх треба гортати й гортати, дошукуючись первісного змісту, який, либонь, полягає в благодатній родючості, в одвічній плодотворній сназі.

Подекуди ще позалишалися скирти й ожереди соломи в полях, і на цих високих пам'ятниках спочивають не тільки запізнілі

перелітні птахи, а й, здається, в надвечірніх сутінках дримають обважнілі хмари.

Сутінки уже наступають швидше, ніж іще зовсім недавно, і в їхніх квапливих приходах криється погроза майбутньої зими. Тепер усе – бадиллина, пташка, кущик – зникає до життя в сутінках, і в цьому своєму житті вони вже видаються якимись іншими, одміненими: і загадковішими, й таємничішими. І начебто прибрали якоїсь чудної сутності, яка вже належить сутінкам, темряві, хоч, звичайно, й не розпрощалися з тією сутністю, яку являють нам за денного світла.

І в непроглядному оксамиті нічного мороку коштовними каменями рідкісної краси палахкотять у небі зірки. Творячи безліч знайомих і незнайомих сузір'їв, вони крижаними вогнями мерехтять у похмурих високостях, і в їхньому одвічному незмінному розташуванні, як і в їхньому шаленому мерехтінні, можна вловити розповідь про інші світи, розповідь про незнане буття – ось тільки як перекласти їхню мову на звичні поняття, осягнути за допомогою наших земних реалій?

Трапиться сонячний день у жовтні – і бджоли пускаються в свої останні обльоти. Бо, почавши квітнути ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів, і зараз, у їхній переддень, іще можна надибати цвіт. Не такий пишний та яскравий, як улітку, але все ж таки й на ньому можна назбирати перги й нектару, повернувшись до вулика зі взятком (За Є. Гуцалом).

Правопис приголосних

Характерною особливістю української мови є те, що в ній часто відбувається чергування приголосних. Це чергування відбувається як при словозміні, так і при словотворенні.

Найголовніші чергування:

1. Задньоязикові **Г, К, Х** чергуються з передньоязиковими шиплячими **Ж, Ч, Ш** :

а) у кличному відмінку: *друг – друже, козак – козаче, Олег – Олеже, Явтух – Явтуше;*

б) в іменникових формах: *око – очей, вухо – ушей*;

в) у дієслівних формах: *кликати – кличу, пекти – печу, колихати – колишу*.

2. Задньоязикові **Г, К, Х** чергуються з м'якими передньоязиковими свистячими **З, Ц, С**:

а) у відмінкових формах іменників (перед закінченням **І** в давальному та місцевому відмінках однини та в деяких іменниках у називному відмінку множини): *книга – книзі, рука – руці, жінка – жінці, байрак – у байраці*;

б) при додаванні суфіксів **-ств(о), -ськ(ий)**: *козак – козацтво, убогий – убозтво, Кременчук – кременчуцький*.

3. У коренях дієслів чергування пов'язано в основному з дієвідмінюванням :

- **Д – ДЖ**: *садити – саджу, родити – роджу*;
- **Т – Ч**: *крутити – кручу, хотіти – хочу*;
- **ЗД – ЖДЖ**: *їздити – їжджу*;
- **З – Ж**: *мазати – мажу, возити – вожу*;
- **С – Ш**: *косити – кошу, носити – ношу*;
- **СТ – ЦТ**: *пустити – пуцу, мастити – мацу*;
- **Б – БЛ**: *робити – роблю, любити – люблю*;
- **Д – ДЖ**: *ходити – ходжу*;
- **М – МЛ**: *гриміти – гримлю, стомитись – стомлюсь*;
- **Т – Д**: *вести – водити*;
- **В – ВЛ**: *ловити – ловлю, славити – славлю*;
- **П – ПЛ**: *купити – куплю, терпіти – терплю*;
- **Ф – ФЛ**: *графити – графлю*;
- **Г – Ж**: *лягти – ляжу*;
- **Х – Ш**: *колихати – колишу*.

4. Чергування у різних частинах мови:

- **Д – Ж**: *погода – погожий, правда – справжній*;
- **Т – Ч**: *освіта – освічений, плата – оплачений*;
- **К, Ц – ЧН**: *сонце – сонячний, рік – річний, пшениця – пшеничний*.

Виняток становлять слова, у яких **К** переходить у **ШН**: *рука – рушник, рушниця, дворушник, мірка – мірошник, серце – сердешний* (у значенні бідолашний), *торік – торішний, сонце – соняшник, ранок – вранішний*.

Вправа 1. До поданих слів дібрати однокореневі слова, у яких можливе чергування приголосних.

Казати, гриміти, садити, яблуко, берег, лука, друг, казка, шапка, плуг, нога, Рига, Прага, книга, рух, тітка, любити, рушник, ходити, бік, сонце, ріг, шука, вухо, рука, серце, жінка, мазати, ловити, летіти, заєць, лисиця.

Вправа 2. Прочитайте текст і випишіть слова з можливим чергуванням приголосних звуків.

1. Котилася тарілочка
По крутій горі,
Забавляла любих діток
У моїм дворі.
Нам тієї тарілочки
Чому не любить, –
Хорошая, золотая
І, як жар, горить.
Прийшла баба – сама чорна
І чорний жупан, –
Заховала тарілочку
У синій туман.
Постихали співи й жарти
У дворі моїм;
Золотої тарілочки
Стало жаль усім...
Де не взявся із-за лісу
Невідомий птах,
Довгохвостий, гостроносий
На восьми ногах (Л. Глібов).

2. Дощик, дощик, ти вже злива!
Плаче груша, плаче слива.
Ти періщить заходився,
Соловейко застудився.
А тепер лежить під пледом,
П'є гарячий чай із медом (Л. Костенко).

Вправа 3. Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких відбувається чергування приголосних. Прокоментуйте написання.

1. Вже два тижні не виходжу я з хати від сорому (О. Довженко). 2. Половина ґрунту була засаджена добрим садком (І. Нечуй-Левицький). 3. Так одна муха-цокотуха Базікала з кумою вдвох, – Коли поглянуть на горох – сидить бджола та мовчки й слуха. 4. Була весна у мене, діти, Мого життя маленький рай; Тоді втішали пташки, квіти, Мене манив зелений гай (Л. Глібов). 5. Гомонять, що я сирітка І сиріткою зросла, що мене ще змалку тітка В череднички оддала. 6. От я з домівки і пішов, Де хліба зручного шукати, Та ось на старість і знайшов Роботу – бджілок доглядати. 7. Йде ловець, виносить сітку; До землі його рука нахилия тернову вітку і ладнає сторожка (Я. Щоголів).

Вправа 4. Прочитайте та знайдіть слова, у яких чергуються приголосні. Поясніть випадки чергування.

Введи у дім дружину собі, ладу.

То ж має бути рибка золота.

Яку ж полегкість і яку розраду

Внесе у хату пасмурниця та?

Пісні у неї – то велика туга,

А серце в неї горде і трудне.

Твоя любов до неї – то недуга.

Видужуй, сину, пожалій мене.

Хіба то дівка? То ж таки ледащо.

Усе б співала. Боже упаси!

Ми вже й без неї з'їхали ні на що,

А з нею геть вже зійдемо на пси.

Та й те сказати, – що вона співає?

Сама собі видумує слова.

Таких дівок на світі не буває,

Хіба для цього дівці голова?

Які там «Засвіт встали козаченьки»?
А цілий полк співає. Дивина.
Це щось для дівки, сину, височенько.
Не вірю, щоб складала це вона (Л. Костенко).

Вправа 5. *Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть чергування.*

Просити – про...у, мостити – мо...у, гладити – гла...у, котити – ко...у, гасити – га...у, ловити – лов...ю, крутити – кру...у, світити – сві...у, хотіти – хо...у, вузький – ву...ий, кадити – ка...у, лазити – ла...у, славити – сла...ю, стомитись – сто...юсь, трусити – стру...у, платити – пла...у, гриміти – гри...ю, рости́ти – ро...у.

Вправа 6. *До поданих слів доберіть однокореневі і, якщо є чергування приголосних, поясніть правопис.*

Мука, яблуко, Буг, садити, кожух, капелюх, дуга, сопілка, жінка, сорока, горох, універмаг, луг, лазити, ходити, купити, терпіти, дуга, могли, свекруха, гасити, бігти, ріка, рибалка, горіх, мороз, бібліотека, лягти, сікти, просити, тривога, бік, поріг, плуг, пасіка.

Вправа 7. Прочитайте текст і випишіть слова, у яких можливе чергування.

1. На городі, в гарбузинні, Соняхи, мов хлопчаки, ловлять сонячне проміння В золоті свої шапки (П. Ребро). 2. Липа у білім кожусі Згадує літо, весну. Сіє хурделиця в лузі Сиву порошу рясну... (А. М'ястківський). 3. Я люблю веселий ранок холоднучої зими. Сніг ясним кришталем блище, Лютий холод допіка; Сонце вгору плине вище, та не гріє здалека (Я. Щоголів). 4. І ураз не помножене – множиш, не посіяне досі – сієш. Як ти, квітко, багато вмієш! (О. Матійко). 5. Я суджу в своєму душевному трибуналі за живими законами народного лиха і прощаю (О. Довженко). 6. Цю пшеницю, серпами підтяту, Із моїх материнських сторін Бережу непохитно й затято, як первісний святий камертон (І. Драч). 7. В останній сутичці з окупантами тяжко поранений Костюшко потрапляє в полон (З календаря). 8. Блискавко темної ночі, Чом я тебе так люблю? Чом уночі я не сплю, пильно втопляючи очі, В пільмі нічного двобою (В. Щурат). 9. Попри річку, попри став Равлик-Павлик проповзав

(Г. Чубач). 10. Гандзя душка, Гандзя любка, Гандзя мила, як голубка, Гандзя рибка, Гандзя птичка, Гандзя цяця-молодичка (Д. Бонковський). 11. Приїжджайте частіше додому, Щоб не мучила совість потому (М. Луків). 12. Ой полети, зозуленько, на зорі раненько, Та й моїй родиноньці Закуй жалібненько (Народна творчість). 13. Кожна квітка, як і все живе на світі, має свою матір. Лише у сон-трави не рідна мама, а люта мачуха (3 календаря). 14. Рано-вранці крізь віконце зазирнуло в хату сонце. Я збудив Марійку знову на зарядку, на ранкову(В. Лучук).

Вправа 8. Міні-диктант.

Шовковиця

У давньому Вавилоні існувала легенда, за якою красуня Фісба, що любила юнака Пірама, призначила йому побачення під шовковицею і прийшла туди раніше від нього. Почувши страшний рев левиці, дівчина втекла, а її хустка зависла на гілці. Побачив хлопець розірвану хустку і, засліплений горем, вихопив меч і пронизав ним своє серце. Земля і коріння шовковиці зросилися кров'ю Пірама, а плоди стали багряно-червоними. Тим часом повернулася Фісба, побачила бездиханне тіло коханого і закричала : «О дерево! Нехай на віки скорботні і темні будуть твої ягоди!» З того часу стиглі плоди шовковиці мають чорний колір (3 календаря).

Вправа 9. *Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис слів у російській та українській мовах.*

Берег – на берегу, порог – на порого, яблуко – в яблуке, река – на речке, булка – по булке, свекровь – у свекрови, лопух – в лопухе, шапка – в шапке, молоко – в молоке, ходить – хожу, помочь – помогу, купить – куплю, ловить – ловлю, запрягаю – запрягу, носить – принесу.

Вправа 10. *Подані дієслова поставте в першій особі однини та в третій особі множини теперішнього чи майбутнього часу (типу: купити – куплю – куплять).*

Ставити, гриміти, мовити, спати, захопити, губити, бавити, в'язати, дивитися, тікати, робити, диміти, заробити, графіти, їздити.

Вправа 11. Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких відбувається чергування приголосних, поясніть їх правопис.

Національний скарб

Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по нашій землі, ідуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром не одну людську душу. До таких національних скарбів належить і наша українська лірична пісня.

Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що вже навряд чи й знайдемо серед них багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській. І тільки інколи, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать великого творця.

До таких легендарних постатей належить і славнозвісна народна поетеса Маруся Чурай. Народжена для любові, вона не зазнала сповна її радощів і всі свої надії, все своє любляче серце по краплині сточила в неперевершені пісні, що й зараз бентежно озиваються в наших серцях і вражають нас глибиною та щирістю висловленого в них почуття, довершеністю форми, чарівністю мелодій. Ось одна з них: «Ішов милий горонькою, мила – під горою, зацвів милий роженькою, мила – калиною».

Воістину, і зацвіла червоною калиною, і закрасувалася калиною на лугах нашого народнопоетичного мелосу творчість поетеси і композитора з чарівної української Полтавщини.

Три віки ходить народна пісня Марусі Чурай по нашій рідній українській землі (і, мабуть, не тільки по нашій), три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду – вічність, бо велика любов і велика творчість – невмирущі (За М. Стельмахом).

Зміни приголосних при словотворенні

1. У процесі творення прикметників від іменникових основ за допомогою суфікса **-ськ(ий)** та іменників за допомогою суфікса **-ств(о)** відбувається зміна приголосних, яка передається і на письмі:

а) **г, з, ж** + **-ськ(ий), -ств(о)** переходять у **-зьк(ий), -зтв(о)**:
Рига – ризький, Буг – бузький, убогий – убозтво, боягуз – боягузтво, Париж – паризький;

б) **к, ц, ч** + **-ськ(ий), -ств(о)** переходить у **-цьк(ий), -цтв(о)**:
гайдамака – гайдамацький, гайдамацтво, молодець – молодецький – молодецтво, ткач – ткацький – ткацтво;

в) **х, с, ш** + **-ськ(ий), -ств(о)** переходить у **-ськ(ий), -ств(о)**:
чех – чеський, птах – птаство, Полісся – поліський, Одеса – одеський, товариш – товариський – товариство.

Не відбувається зміна приголосних перед суфіксами **-ськ(ий)** та **-ств(о)** у прикметниках та іменниках іншомовного походження: *баск – баскський, казах – казахський, тюрк – тюркський, Мекка – меккський, Дакка – даккський, Цюрих – цюрихський, Ла-Мани – ламаншський.*

Якщо твірна основа має інший приголосний, окрім **г, з, ж, к, ц, ч, х, с, ш**, то зміни приголосних на письмі не передаються: *люди – людський, людство, студент – студентський, студентство, Брест – брестський, брат – братський, братство.*

2. Зміни приголосних за місцем творення:

а) **-цьк-** + **ин(а)** дає **-чч-**: *Хмельницьк – Хмельниччина, Донецьк – Донеччина, козацький – козаччина, але: галицький – Галичина;*

б) **-ськ-, -ск-** + **-ин(а)** дають **-щ-**: *одеський – Одещина, полтавський – Полтавищина; черкаський – Черкащина, віск – вощина;*

в) **-ск-, -шк-** + **-ан- (-ян-)** дають **-щ-**: *пісок – піщаний; дошка – дощаний, віск – вощаний;*

г) **-ст-** у кінці основи при творенні форм дієслів II дієвідміни дають **-щ-**, а звукосполучення **-зк-** – **-жч-**: *простити – прощати – прощу, брязк – бряжчу – бряжчати;*

д) **-ськ-, -зьк-, -шк-** при творенні прізвищ на **-енк(о), -ук** змінюється на **-щ-, -жч-**: *Онисько – Онищенко, Онищук; Терешко – Терещенко, Терещук; Кузько – Кужченко, Кужчук.*

Винятки: *Параска – Парасчин, Мотузка – Мотузчин, дошка – на дощці, тітка – тітці, сусідка – сусідці.*

3. Зміни приголосних при творенні простої форми вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників:

а) **з, з, ж** у кінці основи перед суфіксом **-ш-** змінюється на **-жч-**: *вужкий – вужчий, вужче; важкий – важчий, важче, дорогий – дорожчий, дорожче. Але: легкий – легший, легше; довгий – довший, довше;*

б) **с, ст** у кінці основи перед суфіксом **-ш-** змінюється на **-щ-**: *високий – вищий, вище; товстий – товщий, товще.*

Ці зміни приголосних зберігаються і в дієсловах та похідних від них іменниках: *дорожчати – дорожчання, вищати – підвищення, вищати – вищання.*

Вправа 1. *Утворіть від поданих слів прикметники за допомогою суфікса **-ськ-** і, де можливо, іменники за допомогою суфікса **-ств-**. Поясніть звукові зміни.*

Рига, туркмени, Шотландія, казах, Галич, Черкаси, Золотоноша, Закарпаття, латиш, Гадяч, Крим, Польща, робітник, юнак, отаман, Київ, Поділ, кріпак, Петербург, люд, Майкоп, солдат, Волга, чех, черкес, брат, Цюрих, Ірак, селяни, Прилуки, Овруч, викладач, Кременчук, Дрогобич, гірник, гайдамака.

Вправа 2. *Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть зміни приголосних.*

1. Газети повідомили про рідкісне північне саяво, яке поширилось аж на Вороне...ьку область (З газети). 2. До Запоро...ької Січі не могло припливти ні поль...ьке, ні москов...ьке військо, бо вгорі були пороги, через які вмiли плавати тільки запоро...ці (М. Загірна). 3. У дитячому серці жила Україна – материн...ькі веселі та журні пісні, Та за мову мужи...ьку не раз на коліна довелось у школі ставати мені (Д. Павличко). 4. Остро...ька школа, або, як її декуди називали і свої, і чужі, академія, була в той час славна на всю Україну (А. Чайківський). 5. Чума...ький Шлях лежить над степом і, мабуть, не знає що давно вже він перестав бути

чума...ьким, що не скриплять попід ним лозяні мажі, наповнені сива...ькою сіллю, не розвіває вітер чуби-оселедці запоро...ьких вершників, що одна назва лишилась у нього чума...ька (М. Руденко). 6. Триста вершників мчалось на Січ аж з-за дніпрового гирла, з туре...ької фортеці Очакова (М. Пригара). 7. Че...ька красуня-столиця вирувала радісною повинню свята (О. Гончар). 8. Живучи в пари...ькому кварталі, Мріючи про битви в чужині, Він згадав завол...ькі сині далі І свої дитячі милі дні (А. Малишко). 9. Далі й далі піде магістральний канал, рівною трасою ляже через Перекоп, через Туре...ький вал, через бойовище правічне (О. Гончар).

Вправа 3. *Перепишіть речення. Подані в дужках слова поставте у потрібній формі. Поясніть правопис.*

1. За (татари) бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло (козак) могили, як повір'я, висікається старий вітряк (М. Стельмах). 2. За (козак) часів до лірників і бандуристів ставилися з глибокою пошаною (З. Тулуб). 3. Сагайдачний, людина широкого розуму, добре розумів головні проблеми (політика, економіка, релігія, освіта та стан) життя своєї епохи, і не лише у себе на Україні, а й у суміжних державах (Д. Яворницький). 4. Був яскравий (сонце) день, кінець квітня (З. Тулуб). 5. Кармалюк надто глибоко пустив своє (гайдамака) коріння в народі. 6. Несподівано з'ясувалось, що на волі розгулює (най + близько) помічник Кармалюка, якийсь Чорноморець. 7. Другий би скавучав, як цуцик, (садити) на ланцюжок, а йому нічого (В. Канівець). 8. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє (багато + ство) (М. Коцюбинський). 9. Над дібровою звідусіль вилося та шугало сполохане (птаха + ство) (І. Нечуй-Левицький). 10. Іван був дев'ятнадцятою дитиною в (гуцул) родині Палійчуків (М. Коцюб.). 11. У (сонце) сяйві простяглися безкраї пшениці та жита (О. Десняк). 12. Тепер документально встановлено, що сюди (до Харкова) у 1654 році прибуло шістсот сімей (українці) переселенців, які побудували фортецю для захисту від (грабіжник) нападів (крим і нагайці) татар (М. Янко).

Вправа 4. *Утворіть від поданих слів іменники за допомогою суфікса -ин(а). Поясніть правопис.*

Київ, Черкаси, Луганськ, Чернівці, Івано-Франківськ, Слов'янськ, Драбів, Полтава, Миколаїв, Кіровоград, Донецьк, Суми, Косів, Чернігів.

Вправа 5. Утворіть від поданих слів вищий ступінь порівняння прикметників, поясніть зміни приголосних.

Гарний, високий, товстий, рідкий, низький, веселий, молодий, тонкий, вузький, легкий, близький, важкий, поганий, глибокий, стрімкий, широкий, красивий.

Вправа 6. Прочитайте текст. Знайдіть слова, у яких відбулися зміни приголосних. Поясніть ці зміни

Чарівні куточки України

Якщо комусь не доводилось бувати в північно-східних регіонах України, коли хто не блукав десь-колись по шляхах сумських, не топтав стежечок землі чернігівської і сіверської – уважай, не знає він своєї землі. Які це благодатні краї, яка там унікально-неповторна природа, які небачені красивида та чарівні куточки! Лише Тростянецький дендропарк вартий того, щоб до нього не те, що їхати, йти пішки, немовби до святині, подібно до того, як добиралися у свій час з ніким не звіданих країв до Києво-Печерської лаври.

Чудова, невидана та природна зона, якої все ж таки не назвеш ані поліссям, ані лісостепом, бо вони тут якнайміцніше обнялися, неначебто злилися воєдино і явили людям щось третє, диво, яке, либонь, по праву повинно було б мати свою узаконену назву.

Ідеш дорогою, а пообіч степ широкий, такий широкий та розлогий, що не видно йому ні кінця ні краю, тільки й усього, що ось там за пагорбом щось зачаєно притаїлося, може, хмарка підкрадається грозова, а може, просто вже інший пагорб витинається. Вийдеш на гору, – зирк, а перед тобою, мов уві сні, диво невидане. Унизу долина широка розляглася, озеро чи озерце, а може, й звичайна запруда сріблиться, а там, убік, ліс починається, синій та густий, літніми фарбами переповнений, тягнеться кудись у небокрай, в ту далеч, що потаємно маскує звичайний собі пагорб.

Дорога круто збігає вниз, і опам'ятатися не встиг – вже тільки небо над тобою високе, в кучугурах біляво-синюватих хмар. Тобі так хочеться з цієї похмурої яруги, пришвидшивши крок, знову на пагорб вибратися, ближче до хмар і сонця, обійняти очима густо-зелені плантації бурячків, і картоплі, і соняшників та жовтогарячі килими пшениць (За Ю. Збанацьким).

Вправа 7. *Контрольний диктант. Підкресліть слова, у яких відбулися зміни приголосних.*

Катерина Білокур

Настав час, коли полтавська Богданівка стала мистецькою столицею Катерини Білокур. Звідси, з біленької селянської хати, рушила у великі світи творчість народної художниці, пішла до людей її малярська поезія, сповнена якоїсь майже магічної сили, майже фантастичної краси. Спершу її картини побачила Полтава, потім Київ, Москва, потім вони з'явилися у Парижі, біля них товпились відвідувачі на міжнародних виставках: хто ж авторка цих незвичайних полотен? Звідки такий вроджений артистизм в простій української жінки, таке естетичне чуття, багатство і сила уяви?

Дочка України, народний художник Катерина Білокур привернула на виставках загальну увагу до своєї праці, вразивши найвибагливіших поцінувачів яскравою самобутністю, поетичною силою своїх творів. Вона мовби розповідала світові, який талановитий її народ, як розвинуте в ньому від природи естетичне почуття, яка сприйнятлива його душа до всього прекрасного в житті.

Україна здавна славиться народним мистецтвом. Дівоче вбрання і козацька люлька, топірець гуцула і спинка саней, бабусина скриня і мисник на стіні, вишитий рушник і звичайний віконний наличник – будь-яка ужиткова річ під рукою невідомого художника чи художниці ставала витвором мистецтва. І водночас творилася пісня, з'являвся живопис, бриніла бандура, ця українська арфа...

Людина оточувала себе красою, знала в ній смак, художньо оздоблювала життя, заповнена одвічним бажанням творити (О. Гончар).

Правопис дзвінких та глухих приголосних

Оскільки сонорні приголосні *м, в, н, л, р, й* за тоном звучання наближаються до голосних, а отже, вимовляються чітко (*дим, рів, жовтий, гурт, рай, гай*), то й при позначенні їх на письмі ніяких труднощів не виникає. Інша справа з шумними приголосними, які залежно від наявності голосу поділяються на дзвінкі й глухі і утворюють акустичні пари (крім **ф**). Дзвінкі приголосні звуки утворюються з голосу і шуму, глухі – тільки з шуму.

Дзвінкі приголосні – [б], [д], [г], [ґ], [з], [ж], [дж], [дз].

Глухі приголосні – [п], [т], [х], [к], [с], [ш], [ч], [ц], [ф].

Глухі й дзвінкі приголосні звуки у вимові можуть уподібнюватись одні до одних, тому для позначення їх на письмі треба знати правила.

1. Дзвінкі приголосні в українській мові у кінці слова та перед глухими приголосними не оглушуються як у вимові, так і на письмі й передаються відповідно до звучання: *пляж, гриб, сад, дужка, гадка, рибка, мед*. Винятки становлять слова, у яких звук *г* вимовляється подібно до *х*: *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* та похідних від них. У словах *натхнення, тхнути, тхір* (та похідних від них) вимовляємо і пишемо *т*.

2. Глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких, тому для перевірки того, яку букву написати, треба змінити форму слова або дібрати споріднене, щоб сумнівний приголосний стояв перед голосним або сонорним: *нігті – ніготь, віхті – віхоть, просьба – просити, брязк – брязнути, мабуть – має бути, мимохіть – мимо хотіння, мимохідь – мимо проходити. Але: вокзал, екзамен, анекдот, призьба, мерехтіти, тьохкати, палахкотіти, рюкзак, айсберг*. У цих словах написання не перевіряється і їх треба запам'ятати.

3. Приголосні *ж, ч, ш, т* перед *ц* на письмі зберігаються: *книжка – книжці, чашка – чащці, квітка – квітці*.

4. Літера *г* передає на письмі задньоязиковий приголосний звук, тоді як *г* - гортанний щільний приголосний (*голова, голос, гуси, виноград*), тому ці два звуки легко розрізняються на слух. Буква

г вживається рідше, зокрема у власне українських і давно запозичених словах: *агрус, гава, гандж, гатунок, гуля, грати*.

Вправа 1. *Перепишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви. Поясніть правопис.*

1. 3 грудей мимоволі вирвалося поле(г,х)шене й радісне зітхання (В. Козаченко). 2. Суддя (з,с)дригнувся. О(д,т)сахнувся натовп. 3. Стоять вельмо(ж,ш)ні. Діло зятя(ж,ш)не. 4. І о(д,т)ридали в небі журавлі мені людину в світі найдоро(ж,ш)чу. 5. Отой горбок свіжої землі поцілувала. Та й пішла на про(ш,с)чу. 6. В хатах (сч,щ)ебечуть діти голопузі. 7. Чомусь як гляну – о(д,т)німає річ. 8. Тут села (з,с)бив копитами кончак. 9. Там ві(д,т)ступало військо Остриниці. 10. Зустрів тебе, та якось і не (з,с)чувся, так на душі потепліло мені! 11. А там якомусь хлопцю молодому, мабу(т,д)ь твої вже сняться ру(ч,ш)ники (За Л. Костенко).

Вправа 2. *Поясніть різницю у значенні співзвучних слів.*

Мимохідь – мимохить, впереміж – впереміш, шапка – жабка, грип – гриб, плід – пліт, казка – каска, коса – коза, дужка – душка, грубка – групка, жаль – шаль, пити – бити, везти – вести, нігті – віхті, вудка – будка, пити – лити.

Вправа 3. *Перепишіть текст і поясніть вимову приголосних у різних позиціях.*

1. І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї (Т. Шевченко).

2. Перетерла душа всі віжки.
Йти по колу – не мій маршрут.
Я зійшла з бігової доріжки,
моя доля – бігти не тут.

Це ж не спорт, щоб до впаду мчатися,
не пробіжки і не турне.
І чого б ото я ганялася за сучасністю?
Нехай вона мене дожене (Л. Костенко).

Вправа 4. Прочитайте слова. Складіть з ними кілька речень.

Агрус, гава, газда, гандж, ганок, гатунок, гвалт, гедзь, гирлига, глей, гандж, газдиня, гречний, Гданськ, Гібралтар, Гете, гніт (у лампі), гогель-могель, Гудзь, грати, гринджоли, ґрунт, гудзик, гуля, джигун, дзига, дзиглик, Галаган, грати, обґрунтування.

Вправа 5. Прочитайте та поясніть вимову приголосних у різних позиціях: *дзвінкий у кінці слова; глухий у кінці слова; дзвінкий перед глухим; глухий перед дзвінким.*

Гурт, дим, плід, гриб, риба, стежка, вогкість, вогкий, вогник, полегкість, тяжко-важко, вузький, калюжка, боротьба, гадка, везти, дужки, моги, просьба, лічба, мабуть, мимохідь, мимохіть, футбол, вокзал, айсберг, призьба, анекдот, грубка, групка, натхнення, скибка, низько, кігті.

Вправа 6. Перепишіть. Прокоментуйте правопис дзвінких та глухих приголосних у підкреслених словах.

Співала стежка з хати навпростець
Через мої неміряні городи.
Сміявся дзвінко соняшник до сходу,
І пестив коси ніжний вітерець.

Я доганяла ніжний вітерець
І розбудила молодих сусідів.
Але вона на мене не в обіді,
Бо, що робити, – стежка навпростець.

Такий щасливий мій ранковий біг!
Та тільки й того...
Вітру не впіймала.
І раптом – смуток хмарою наліг!

Згубивсь у травах безтурботний сміх.
А там, де стежка пісню починала,
Заголубів самотністю поріг... (Г. Чубач).

Вправа 7. *Перепишіть текст. Поясніть вимову приголосних у різних позиціях.*

Під осінніми зорями

Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздягнених дерев і зчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок.

Мене все життя ваблять і хвилюють зорі, їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства починаються з зірок.

І тепер, проживши піввіку, я згадую далекий вечірній степ, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть духмяним сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси, і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, і тонкий по-свист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець росу, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі.

А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушують туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий-предалекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям.

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та навпростець полями поспішаю в село додому. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки. Їх стає все більше та більше, ось вони закружляли, наче золота метелиця, я почув їхній шелест, їхню музику і поплив, поплив на хиткому човнику (За М. Стельмахом).

Спрощення в групах приголосних

Спрощення в групах приголосних – це одна з особливостей української мови, що надає їй мелодійності та милозвучності, оскільки в процесі мовлення один з кількох приголосних, здебільшого середній, випадає і складна для вимови група спрощується. Проте це спрощення не завжди закріплюється на письмі.

Спрощення відбувається у групах приголосних:

1. **-ж(д)н-**: *тиждень – тижневий*;
2. **-з(д)н-**: *виїздити – виїзний, проїзд – проїзний*;
3. **-с(т)л-** : *щастя – щасливий, жалість – жалісливий, стелити – слати, дестощі – улесливий*;
4. **-с(т)н-**: *честь – чесний, користь – корисний, область – обласний, захист – захисний, вість – вісник*;
5. **-с(к)н-**: *блиск – блиснути, тиск – тиснути*;
6. **-з(к)н-**: *бризкати – бризнути*;
7. **-р(д)н-**: *сердечний – серце*;
8. **-с(л)н-**: *масло – масний, мислити – умисно*.

Спрощення не відбувається:

1. В українських словах *кістявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, шістнадцять*;
2. У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **ст**: *аванпост – аванпостний, баласт – баластний, контраст – контрастний, компост – компостний, форпост – форпостний*;
3. У дієсловах із суфіксом **-ну**: *вискнути, рискнути* та похідних; прикметниках *випускний, пропускний, допускний*, іменнику *скнара*, прислівнику *тоскно*;
4. У групах приголосних **-стц-, -стч-**: *невістка – невістчин, хустка – на хустці*;
5. У групах приголосних **-нтськ-, -нтств-**: *студент – студентський – студентство, турист – туристський, агент – агентство*.

Вправа 1. *Перепишіть речення. Поясніть випадки спрощення або його відсутності.*

1. Саме тоді з крутого шпилья з'їжджали два вози з снопами, неначе два стійки котилися з гори. 2. Вже як пороз'їздилися гості, а

матушка й кличе мене в покої... А ти, дочко, будь щаслива й здорова. 3. Свекруха хрестилась, а скося все поглядала на невістчині руки. 4. Ніж задзвенів. 5. Невістка вешталась, наче муха в окропі. 6. Виплескала вона хліб, посаждала в піч і подала на стіл обід. 7. Невістка достала з полиці хліб та сіль і сіла полуднувати. 8. Вранці буджу, буджу, кричу, кричу, а вона вивернеться на полу, здорова, як кобила, та тільки сопе. 9. Од вікон до самої печі простяглися ніби огняні стовпи, виткані з сонця та дрібного пороху. 10. Перед празниками закололи кабана. 11. Он до церкви дзвонять. 12. «Я знала, що тобі не вгоджу. Я не знаю, хто тобі й вгодить», – сказала Кайдашиха, розсердившись. 13. Вона (Мотря) глянула в дзеркало. 14. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе красиві джмелі кругом її голови. 15. Тиждень минув, як одна година. 16. Ті золоті верхи та бій дзвіниці здавалися для неї якоюсь дивною казкою. 17. Сонце сідало за вербами, наче гасло. 18. Пішла чутка про рекрутчину. 19. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. Від поданих слів утворіть похідні слова, поясніть випадки спрощення.

Щастя, гігант, перехрестя, багатство, пристрасть, швидкість, проїзд, випуск, шістнадцять, пропуск, користь, аспірант, їздити, будити, сонце, серце, кістка, застелити, бризкати, форпост, хвастати, студент, нацист, користь, злість, заздрість, захист, область, агентство, тиждень, під'їзд, честь, баласт, пропуск, ремесло, допуск, мерехтить.

Вправа 3. Перепишіть, на місці крапок вставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть випадки спрощення.

Облас...ний, благовіс...ний, сон...це, піз...ній, безвиіз...ний, перехрес...ний, кож...ний, якіс...ний, кіс...лявий, влас...ний, гігант...ський, шіс...надцять, улес...ливий, шелес...нути, тисячоліс...ний, радіс...ний, щас...ливий, форпос...ний, контраст...ний, проїз...ний, вартіс...ний, прикрас...ний.

Вправа 4. Від поданих іменників утворіть прикметники. Поясніть випадки спрощення.

Волость, сонце, щастя, контраст, пристрасть, гігант, захист, шістнадцять, радість, злість, фашист, якість, форпост, учасник, під'їзд, зап'ястя, баласт, область, тиждень, якість, перехрестя, студент.

Вправа 5. Прочитайте текст. Знайдіть слова, у яких можливі чергування приголосних та випадки спрощення або його відсутності.

Золоті ключики весни

Уже відспівав свою мелодію на вербовій сопілці березень і поплив з гір у доли швидкими потоками. Зазеленів молодим зелом на луках ясний квітень, розсипав навколо райдужні, різнобарвні квіти. А найперші з них – то яскраво-жовті, ніби даровані сонцем, золоті ключики, квіти первоцвіту весняного.

...Ішов лугами, полями і лісами юнак. Залюблено задивилося на нього сонце і кинуло йому під ноги пригоршню сонячних зайчиків. А вони торкнулися землі й перетворилися на золоті ключики. Взяв юнак-квітень ті ключики та й відімкнув двері землі, у які радісною і живодайною хвилиєю тепла, з пташиною піснею і веселим сміхом полинула нестримно юність природи – весна. Взяв юнак молоду наречену-весну за руку, пішов із нею по землі. Де крок ступлять, там квіти цвітуть, слово мовлять – музики грають, пісню заведуть – усе навколо заспіває і закружляє в буйному танку весняної радості.

Усе ожива, тріпоче від любові, все аж тремтить жадобою життя...

Чуєте? Озвалися, забриніли бруньки крилатого осокура, а онде затріпотіли ніжні сережки берізки білоторої, знялася аж до неба пісня жайвора...

І пішло, і пішло! І не зупинити того буйного лету життя, того радісного оновлення землі.

А все – ключики золоті первоцвіту весняного. І що першою ця квітка, яку ще називають жовтим рястом, весну починає, то й силу вона має неабияку: здоров'я людям повертає, втрачені усмішки на обличчях засвічує... (За Ф. Мамчуром).

Подвоєння приголосних

1. Подвоєння приголосних, що передається на письмі двома однаковими буквами, відбувається на межі двох різних значущих частин слова:

а) префікса й кореня: *оббігти, віддаль, віддати, роззбросння, роззявити, ввечері, піддашиця, беззвучний, беззавітно, беззаконня, піддакувати;*

б) кореня й суфікса: *законний, безневинний, щоденник, денний, кінний, бетонний, туманний, годинник;*

в) двох суфіксів: *письменник, іменник, займенник, прийменник (але священник);*

г) двох префіксів: *возз'єднання, беззаперечний, беззастережно, ввійти;*

г) основи дієслова та постфікса **-ся**: *вознісся, розрісся, піднісся, пасся, трясся, Залісся;*

д) двох частин складноскорочених слів: *міськком, військкомат, юннат, заввідділу;*

е) подвоюються внаслідок різних збігів букви **н, с, в**, що позначають тверді приголосні: *Ганна, ссати, ссавці, бовваніти, бовван, лляний, овва, панна* та похідні від них.

2. Подвоєння приголосного **н** в українській мові у дієприкметниках не відбувається: *казаний, прочитаний, овіяний, намальований, написаний*. У суфіксах прикметників, як правило, пишемо одну літеру **н**: *дерев'яний, полив'яний*.

Подвоєння приголосних у прикметниках та похідних словах відбувається в таких випадках:

а) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н-** від іменників, корінь яких закінчується на **н**: *туманний, осінній, стінний, сонний;*

б) у наголошених прикметникових суфіксах **-енн-**, **-анн-** та **-янн-** із значенням інтенсивності або можливості чи неможливості дії: *невблаганний, недоторканний, неоціненний, старанний;*

в) у прикметниках з підсилювальним наголошеним суфіксом: *здоровенний, височенний, численний, страшенний;*

г) у прикметниках з наголошеними суфіксами **-енн-**, **-янн-** старослов'янського походження: *священний, блаженний,*

благословенний, мерзенний, огненний, сокровенний, спасенний, окаянний, (але: свячений, хрещений);

д) подвоюється **-н-** у прикметниках *старанний, притаманний, захланний, божественний.*

Увага! Треба розрізняти правопис прикметників та дієприкметників, які розрізняються за наголосом:

прикметник	дієприкметник
<i>нескінченний</i>	<i>нескінчений</i>
<i>незрівнянний</i>	<i>незрівняний</i>
<i>незліченний</i>	<i>незлічений</i>
<i>невпізнаний</i>	<i>невпізнаний</i>
<i>недоторканий</i>	<i>недоторканий</i>

Отже, якщо наголос падає на суфікс – це прикметник. Якщо ж наголос падає на корінь – дієприкметник. В українській мові у дієприкметниках подвоєння не відбувається.

Увага! У словах, похідних від прикметників чи дієприкметників, написання **-нн-** або **-н-** зберігається: *юний – юність; нескінченний – нескінченність, недоторканий – недоторканність, невпевнений – невпевненість, старанний – старанність, щоденний – щоденник, свячений, але священик.*

Вправа 1. Від поданих слів утворіть нові слова за допомогою суфікса **-н-**. Поясніть випадки подвоєння приголосних або його відсутності.

Закон, глибина, година, істина, цілина, рослина, кордон, суть, кінь, морква, осінь, хвилина, старовина, корона, сум, чавун, лавина, вогонь, олово, клятва, гортань, район, корінь, вітамін.

Вправа 2. За допомогою префіксів **роз-, без-, через-, від-, над-, під-, од-** утворіть нові слова. Поясніть випадки подвоєння приголосних або його відсутності.

Далекий, ділити, бігти, бризкати, дуб, дякувати, звітний, захист, даль, дають, дати, земля, дашок, бити, зброя, дослідити, зуби, застерегти, Дунай, земля, закон, дзеркало, Дніпро. Десна, застерегти, знайомитися, дзеркало, з'єднувати.

Вправа 3. *Перепишіть речення. Замість крапок вставте пропущені букви і поясніть вживання.*

1. Бродовський сам одлічував плату робітникам, нев...ажаючи на те, що був дуже багатий. 2. Бурлаки в шинку од...авали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші. 3. Піп, не довго здумавши, дав звістку благочин...ому. 4. Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його живот...я висохло до решти, до остан...вої краплі. 5. Микола просив Бродовського од...ать ті гроші йому до рук. 6. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ран...ій степовий сон. 7. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталан...я (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 4. *Вставте, де треба, пропущені букви.*

Волос...я, підборід...я, шибен...иця, скатерт...ю, од...авати, вогнян...ий, неділ...я, священ...ик, павин...ий, в...ечері, осін...ій, остан...ій, кров'ян...ий, роз...явити, ремін...ий, сон...ий, нескінчен...ий, украден...ий, без...акон...ик, прокажен...а, мерзен...ий, первоздан...ий, істин...ий, преблагосклон...ий, письмен...ий, друкован...ий, неказан...о, нехрещен...а, благочин...ий, свячен...ий, шибен...иця, розп'ят...я, огнен...е, мір...а (церк.), сон...ий, мучен...ик, бул...а, гіл...яка, похміл...я, жит...ездатний, свічен...я, довгождан...е, стат...ею.

Вправа 5. *Запишіть текст під диктовку. Поясніть правопис подвоєних приголосних.*

1. Микола довго дивився слідком за нею, як синів оддалеки на возі її корсет і чорніли коси на голові проти вечірнього сонця. 2. Другого дня вранці Мокрина пішла додому, а ввечері знов прийшла до куреня... 3. Її міцна душа задавила в собі всі сльози, та не задавила свого безталанного кохання. 4. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. 5. Одначе йому (Бжозовському) не видали

підданих без суду. 6. Ви тепер не панщанні, а вольні... 7. Вікна покосились, двері пониждали й трохи ввійшли в землю. 8. Високо і густо розрісся вишняк, що він насадив... 9. З кладовища Микола пішов до священника і найняв панахиду за Нимидору. 10. Та гора була така крута, що в великі дощі рілля скочувалась з водою вниз... 11. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою. 12. Тільки Карпо стояв оддалеки, заклавши одну руку за пояс. 13. Всі вони ввійшли в хату, і гості знов поздоровались з хазяїнами. 14. Довбиш і Довбишка слухали, слухали Кайдашиху, аж роти пороззявляли, а Кайдаша брала злість. 15. Ти візьми ремінні віжки та загнуждай її так, щоб вона й не поворухнулась. 16. Стеля ввігнулась, а посеред хати стояв такий побілений стовп: він підпирав сволок. 17. Мотря глянула й рота роззявила. 18. Микола глянув на незліченні скирти, задумався. 19. Дивись, он недалеко стоїть гумennyй. 20. Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. 21. Важка робота виссала в його сливе усю кров. 22. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. 23. Волосся на головах у бурлак було закудане, немов у непросиплених п'яниць. 24. Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти. 25. Усе небо було вкрите густими хмарами, наче чорною ріллею (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 6. *Запишіть текст під диктовку. Звірте з оригіналом і поясніть допущені помилки.*

1. Життя - це божевільне ралі. 2. Осінній день, осінній день, осінній! О синій день, о синій день, о синій! Осанна осені, о сум! Осанна. Невже це осінь, осінь, о! – та сама. 3. Вогненний світ оранжу і карміну. 4. Ліси мої, гаї мої священні! Преподобні нам вовіки незнищенні! 5. Білий причілок оббила сльота. 6. Світку мій білий, яке тут роздолля! 7. Блаженний сон душі мистецтву не сприяє (Л.Костенко). 8. Не в нашім краю, богу милім, А в римській ідольській землі Се беззаконіє творилось. 9. А над чорним Колізеєм Ніби із-за диму, Пливе місяць круглолиций. І мир первозданный Одпочив на лоні ночі. 10. Засміються злії люди Малій сиротині. Вилле сльози на могилу – серденько спочине. 11. Несказанно гарна нехрещена! 12. «Моліться, братія, моліться!» – так благочинний начина. 13. Сумує Корсунь староденний: Нема журбу з ким поділити.

14. Вибачайте, люди добрі, що козацьку славу Так навмання розказую, без книжної справи. 15. Не знав старий, що письменні люди Тії речі прочитають. 16. А ти, моя Україно, безталанно вдово, Я до тебе літатиму З хмари на розмову. 17. Тільки я, мов окаянний, І день і ніч плачу На розпутьях велелюдних... 18. Отак і ви прочитайте, щоб не сонним снились Всі неправди... 19. Хто без святої булли вмер, – У пекло просто; хто ж заплатить За буллу вдвоє, рїж хоч брата, окрім папи і ченця, І в рай іди! 20. Розіллється Червонеє море крові! Крові з дітей ваших, О горе! О горе! (За Т. Шевченком).

Вправа 7. Подані іменники поставте в орудному відмінку і запишіть у три колонки: у першу – з подвоєнням приголосних; у другу – з апострофом; у третю – без апострофа і подвоєння.

Печаль, свіжість, вічність, сіль, піч, ніч, деталь, любов, мати, блакить, ясність, тюль, заполоч, сталь, акварель, грубість, здобич, біль, честь, Казань, ансамбль, велич, озлобленість, гнучкість, поліфонічність, ученість, таріль, доповідь, повість, міць, молодість, Керч, злість, кров, синь, подорож, загадковість, трель, широчінь, честь, безвість, потворність, папороть.

Вправа 8. Контрольний диктант.

Лелеки

Ніби щоразу ранньої весни, коли з Єгипту летять на далеку Україну табуни лелек, стрічають їх у путі темні зграї анатолійських орлів. Орли збираються з найдальших гір до узбережжя Еге Денізу, і, коли стомлені надморським перельотом лелеки пробують з Егейських островів перебраться на материк, над білими від сонячного жару горами мирних мандрівників стрічала смерть. Споконвіку живуть під тим голубим вилинялим од спеки небом, серед білого каміння могутні орли, які не підпускають нікого, хто хоче проникнути на материк з моря й островів, повисають над безлюдними, спеченими сонцем горами похмурою летючою стіною, б'ють на смерть усе живе – усе йдуче, повзуче, біжуче й летюче.

Лелеки знають, яка доля вготована їм над білими горами, але знають також і те, що десь далеко-далеко ждуть їх велетенські річки з солодкою водою, ждуть безмежні плавні, озера й непрохіддя боліт, усі вони – від могутніх лелек-ватажків до молоденьких лелечок-перволітків – народилися у тих далеких зелених краях і мають вертатися щоразу туди, вертатися знов і знов, завжди й вічно, бо їхнє лелече перелітне життя є не що інше, як безупинне вертання і повертання до своїх народжень, до того, що назавжди лишається найріднішим. Хоч дорога далека, тяжка й кривава, хоч багато з них не долетить, не прилетить і не повернеться ніколи, але однаково треба щоразу битися грудьми, крильми, через силу. У відчасному клекоті прориватися і пробиватися до рідної ріднини – і що там перешкоди, перепони, небезпеки й чиясь зла воля!

Тисячі років летять так лелеки, не змінюючи своїх шляхів, і тисячі років стрічають їх над морем похмурі орлині зграї, які намагаються скинути лелек назад у море, відігнати від свого материка, побити, пошматувати, понищити, але не відступають лелеки, не лякаються, сміливо й відчайдушно йдуть груди на груди, крила на крила, старі вожаї першими приймають удар, ідучи на стіну старих орлів.

І так триває уже тисячі літ, ллється кров, падають з висоти вбиті велетенські птахи, йде сила на силу затято, запекло й непоступливо, а розум і спритність часом рятують наймолодших, і щовесни знов прилітають до Дунаю, Дніпра й Дністра лелеки, знаходять давні гнізда, ждуть своїх суджених і дають початки життю новому й вічному (За П. Загребельним).

Подовження приголосних

В українській мові відбувається подовження м'яких зубних приголосних **д, т, з, с, ц, л, н** та пом'якшених шиплячих **ж, ч, ш**. Ці звуки подовжуються у вимові та передаються на письмі двома літерами лише тоді, коли стоять між двома голосними: *знаряддя, знання, весілля, піддашшя*.

Подовження відбувається:

а) в іменниках середнього роду II відміни із закінченням **-я** та похідних від них прикметниках: *благословення, сторіччя,*

народження, насіння, насінневий, приладдя, життя, життєвий, колосся, волосся, гілля, гіллястий, затишшия, бездоріжжя, **але** в іменниках IV відміни на **-я** – назвах молодих істот – подовження не відбувається: *теля, орля, щеня, цуценя, гусеня, поросля*;

б) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду III відміни перед закінченням **-ю**: *лють – люттю, мідь – міддю, зелень – зеленню, велич – величчю, розкіш – розкішню, сталь – сталю (але: радість – радістю, совість – совістю, ясність – ясністю, нехворощ – нехворощю, оскільки м'які приголосні стоять між голосним та приголосним, а не між двома голосними)*. У словах *любов – любов'ю, кров – кров'ю, мати – матір'ю* ставиться апостроф перед голосним тому, що зберігається тверда роздільна вимова;

в) у деяких іменниках I відміни: *Ілля, суддя, рілля, стаття (але: статей)*;

г) у прислівниках: *зрання, спросоння, спозарання, попідвіконню, навання, попідтинню*;

ґ) в усіх особових формах дієслова *лити* в теперішньому та майбутньому часі: *лю, лєш, лє, лємо, лєте, лють, налю, налєш, налє, налємо, налєте, налють*.

Вправа 1. *Поставте іменники в орудному відмінку однини. Поясніть наявність чи відсутність подовження.*

мить –	гнучкість –
лють –	вічність –
щедрість –	сталь –
старанність –	ученість –
любов –	емаль –
даль –	любов –
рань –	смерть –
блакить –	пектораль –
скатерть –	лють –
галузь –	постать –
гордість –	смерть –
туш –	піч –
повінь –	нехворощ –

Вправа 2. *Перепишіть, на місці крапок вставте, де потрібно, пропущені букви та обгрунтуйте написання.*

Павутин...я, дихан...я, залицян...я, сіл...ю, кохан...я, щebetан...я, весіл...я, камін...я, насін...ячко, животін...я, гіл...я, завзят...я, скатерт...ю, жит...я, сміт...я, лапат...я, безталан...я, клечан...я, суцвіт...я, узліс...я, повіст...ю, волост...ю, безвихід...ю, понят...я, співчут...я, безземел...я, оповідан...я.

Вправа 3. *Перепишіть речення. Поясніть наявність чи відсутність подовження та подвоєння приголосних.*

1. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворні рушення – все те було не підхоже до якогось віковичного хлібороба-кріпака. 2. Полягали бурлаки кругом багаття, підмостивши клунки під голови, і почали дрімать. 3. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. 4. Серед того павутиння неводів чорнів кухарський курінь... 5. Молоде пагоння на горіхах на гарячому сонці вже повиганялось на сажень вгору, ніби сходило на дріжджах. 6. Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць. 7. Отаман узяв образ і хліб з сіллю й вийшов у двір, за ним вийшли усі рибалки. 8. Заворушилось людське життя на мертвому березі. 9. Місяць піднявся вгору і сягнув промінням на море. 10. Рибалки вечеряли коло багаття. 11. Ченця не було дома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю. 12. Уся церква в свічках, од низу до самого верху, а десь зверху, з високої бані, ллються голоси... 13. Микола веде її з печери, а за ними річкою ллється народ з свічками в руках. 14. Зверху понависало здорове каміння... 15. А тим часом прийшла оповістка про визволення селян од панщини. 16. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину (І.Нечуй-Левицький). 17. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. Стоїш, як стогін, під склепінням казки Душа прозріє всесвітом очей. Кричить гілля. 18. Найвище уміння – почати спочатку життя, розуміння, дороги, себе. (Л. Костенко).

Вправа 4. *Від поданих дієслів утворіть іменники середнього роду II відміни. Поясніть правила подовження приголосних.*

Снувати –

горіти –

маяти –	знати –
цвісти –	бути –
щебетати –	визнати –
хотіти –	спати –
жити –	вчити –
співпереживати –	ходити –
терпіти –	бажати –
чекати –	почувати –
зростати –	привітати –
нидіти –	руйнувати –

Вправа 5. *Поставте іменники у родовому відмінку множини. Обгрунтуйте їх правопис.*

Знання, доповідь, захоплення, прагнення, озброєння, стаття, весілля, вічність, ніч, змагання, спальня, обличчя, суддя, багаття, галузь, вчення, їдальня, народження, повернення, узбережжя, безмежжя. Передчуття, освоєння, зазіхання, домагання.

Вправа 6. *Напишіть диктант. Поясніть наявність чи відсутність подовження та подвоєння у словах.*

Вир

Через два дні після невдалого сватання з Тимком сталася пригода, яка трохи не коштувала йому життя. Поплив він за Ташань нарубати дуг. Весняні води ще не зійшли, вони затопили луги, луки, все Приташання аж до данелевських горбів. Зелена трава ворушилася у воді, а голубе небо нерухомо лежало в ній, і коли довго дивитися на чисте водяне безмежжя, то здається, що голубий світ перевернувся згори вниз і стелеться під твоїм човном, ще гарніший, ще чарівніший, чим є насправді.

Тимкові можна було перетнути річку нижче крученої ковбані і впливти на свій город, але вода була така манлива, тиха і голуба, береги такі зелені і пахучі, повітря таке прозоре і свіже, що він пустив човен за течією і сидів, замріявшись, не відриваючи очей від широководдя, милуючись ним і відчуваючи в серці тихий сум і розпуку. Тимко зітхнув і знову замріяно, але без особливої радості,

дивився на розкоші весни і вічну красу природи, шулив від сонця знудьговані, з гарячим поблиском, чорні, дикуваті, обпалені душевним полум'ям молодечої жаги до життя, очі.

Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, – вир. Рибалки об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце, про яке, відколи існує Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу.

Багато страшних легенд складено про той вир, і Тимко хоч і не вірив у них, проте кожного разу, коли плыв Ташанню, обминав страшне місце. Але зараз якось зовсім забув про нього і опам'ятався лише тоді, коли човен рвонуло вбік, він перевернувся і холодна вода стьобонула Тимка по самі ніздрі, закрутила його, всмоктуючи в чорну глибину, що в'юнилася під ногами густими русалчиними косами. Тимко шалено закрібся руками й ногами, але одежа на ньому намокла і в'язала кожен рух, човен віднесло течією, так що Тимко вже не мав ніякої надії врятуватися на ньому і, напружуючи всі свої сили, з жахом відчуваючи, як вони тануть з кожним рухом, пробивався вплав до берега. Тимка стало тягнути вниз, і хто його знає, чим би все закінчилось, та нагодився на ту хвилю Джмелик на човні, що для забави ганяв шук на мілководді. Він і врятував Тимка, забравши на своє суденце (За Г. Тютюнником).

Вправа 7. *Прочитайте текст. Знайдіть слова, у яких відбулося подвоєння та подовження приголосних. Поясніть ці зміни.*

Зустріч

Де б не бував, куди б не закидала примхлива доля, як завше, в години розчарувань чи життєвих негод наворачтаю пам'ять до маминої оселі. І коли стає тяжко на душі, хочеться до знемоги висловитися чи поділитися своїми болями або й радощами, то неодмінно знаходив можливість навістити свою незрадливу обительку – мамину хату, де, як сказав Тарас Шевченко, «і правда, і воля».

Такі навідини залишали в пам'яті святенні спогади. Та найбільше запам'яталося цього разу. Може, тому, що зустріч була останньою.

Доки дістався до глибинного поліського села, вже й на вечір схилилося. Стежина, що стьобнула через город, одсвічувалась рідним дитинством. Усе тут до болю знайоме: он дбайливо опоряджена розора через картоплю, здвобіччя висаджені кушки квасолі, а між ними поважисто розплелося гарбузове гудиння, на видолинку густою порослю буяє морква, сизіє тугими голівками капуста, густими листочками пішли у ріст буряки, тендітять покrapини маку-самосію і, немов сторожі, погородо вартують на окраїнах городу соняхи. На їх жовтих кашкетах, націлених на призахідне сонце, дзвенять притомлені звуки поодиноких бджілок.

Усе довкола живе неньчиною присутністю. Ось і сапа, залишена нею, онде грабельки, певно, ще тільки-но закінчила працю й пішла припорати хатне господарство. Невтримне сум'яття повнить згорьовану душу трепетним бажанням швидкої зустрічі. Одшукою зі зворотного боку клямку, і за давніла роками хвіртка поскрипує хрипким поголосом – в обійстяних присмерках, що вже встигли розсусідитися довкіл хати, бачу найдорожчу поставу. Присівши на порозі і схиливши на обіруччя голову, зажурено спочиває ненька. Крізь прочинене віконце доноситься тиха мелодія, яка, знаю, завше бентежила її чутливу душу.

Аби зненацька не потривожити її, удавано покахикую і бачу, як ураз зводиться сива голова, сплескують долоні, і прорізує тишу мамина окличка: «Синочок, мій дороженький!» (За В.Скурагівським).

Уживання м'якого знака

Для позначення м'якості попереднього приголосного в українській мові вживається буква **ь**.

М'який знак пишеться:

1. На позначення м'якості приголосних **д, т, з, с, ц, л, н, дз** в кінці слова: *печаль, вогонь, злість, міць, призьба, гетьман, Вільшана, батько*.

2. У суфіксах **-ськ, -зьк, -цьк, -зькість, -ськість, -цькість, -сько, -зько, -цько, -ському, -зькому, -цькому, -ськи, -цьки, -зьки**: *бурлацький, херсонський, донецький, низькість, вузькість, слизь-*

кість, слизько, близько, багацько, по-запорозькому, по-запорозьки, по-генеральському, по-генеральськи, по-кавказькому, по-кавказьки.

3. У суфіксах **-еньк, -оньк, -есеньк, -ісіньк, -юсіньк:** *головонька, тихенько, чорнесенький, раненько, недоленька, дібровонька, доленька.*

4. Після л перед суфіксами **-ськ-, -чук-, -ченк-, -чишин-:** *Ковальчук, Михальченко, генеральський, Гальчишин, сільський.*

5. Після м'якого л перед наступним м'яким приголосним: *їдальня, читальня, гуральня, пральня.*

6. У буквосполученнях **-ньц-, -ньч-, -льц-, -льч-,** якщо вони походять з **-ньк-, -льк-:** *донька – доньчин – доньці, Галька – Гальчин – Гальці, полька – польчин – польці, лялька – ляльчин – ляльці.*

7. Після букв на позначення м'яких приголосних перед **о:** *дзьоб, дьоготь, бадьорий, сьомий, цього.*

8. У словах-винятках: *няньчити, бриньчати, тьмянний, різьбяр, женьшень, Маньчжурія.*

9. У іменниках жіночого роду м'якої групи I відміни у родовому відмінку множини: *вишня – вишень, лисиця – лисиць, дільниця – дільниць.*

10. У іменниках середнього роду II відміни на **-нн(я), -ц(є)** у родовому відмінку множини: *знання – знань, віконце – віконець, покоління – покоління.*

11. У дієслівних формах наказового способу: *ходіть, робіть, стань, винось, виходь.*

12. У дієслівних формах дійсного способу 3-ї особи однини та множини: *стоїть – стоять, просить – просять, сидить – сидять, ловить – ловлять.*

М'який знак не пишеться:

1. Після букв **б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, щ,** що позначають губні та шиплячі приголосні у кінці слова та складу: *кров, ніч, ніч, степ, сім, вісім, голуб, любов, куц.*

2. Після **р** у кінці слова та складу: *товар, писар, Харків.*
Виняток: *Горький.*

3. У буквосполученнях **-зк-, -ск-,** що не є суфіксами: *баский, плаский, різкий, боязкий, в'язкий, дерзкий, ковзкий, порський, плоский* та похідних від них: *боязкість, різкість, плоско, ковзко.*

4. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ:** *панцина, тоний, промінчик, жінчин.*

5. Після **н, д** перед суфіксами **-ченк, -чук, -чишин** (крім **л**, після якого пишеться м'який знак): *Бондарчук, Грінченко, Романчук, Гринчишин, але: Михальчук, Кальченко.*

6. Між двома приголосними, якщо перший пом'якшується під впливом другого: *якість, радість, підлість, вірність, сонця, кінця.*

7. У буквосполученнях **-лц-, -лч-, -нц-, -нч-,** що походять з **-лк-, -нк-:** *Наталка – Наталчин – Наталці, рибалка – рибалчин – рибалці, галка – галчин – галці.*

8. Між літерами, що позначають подовжені приголосні: *зілля, весілля, стаття, знання, миттю, сіллю, тінню, міддю, почуття, гарбузиння.*

9. У складних числівниках у кінці першої частини: *шістдесят, п'ятдесят, шістсот, п'ятсот, шістнадцять.*

Вправа 1. *Прочитайте та поясніть правила вживання м'якого знака.*

Мигдаль, боєць, мимохіть, мимохідь, мабуть, колись, вузький, мить, боротьба, скрізь, пильнувати, тінь, кінь, військо, сидить, стоїть, Василь, чисельний, південь, окраєць, їдальня, нянька, морозець, болить, гомонить, Умань, васильки, батько, дідусь, сльоза, тільки, Кубань, будень, тихесенько, людський, військо, сльоза, турецький, німецький, однісінький, опеньок, лишенько, анітелень, телянькати, гетьман, вільний, челядь, якось, вогонь, тліть, чернець, генеральша, густенький, Господь, жаль, печаль, валькований, вузький, бальзам, далечінь.

Вправа 2. *Прочитайте та перепишіть речення. Підкресліть слова, де є м'який знак. Поясніть його вживання.*

1. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь (М. Коцюбинський). 2. Сидять спереду два хлопці: чорні козацькі шапки набакир (М. Гоголь). 3. Ягняті нікуди тікати, стоїть, сердешне, та дрижить (Л. Глібов). 4. Густенька каша, та каша, бачте, та не наша. 5. Якби знала матуся горенько твоє, чи оддала б за генерала дитя єдине своє? 6. Не сироти малі діти, Що неньку сховали – Їм зосталась добра слава, Могила зосталась. 7. Засміються злії люде Малій сиротині; Вилле сльози на могилу – Серденько спочине. 8. Тихесенько до брами підкралась, Послухала, усміхнулась І щось

прошептала, якесь слово. 9. Не журиться Катерина – Слізоньки втирає, Бо дівчата на улиці Без неї співають. 10. Не журиться Катерина І гадки не має – У новенькій хустиночці В вікно виглядає (Т. Шевченко).

Вправа 3. Прочитайте. Поясніть, як на письмі передається м'якість та твердість приголосних.

1. Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти –
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чуť людської мови.

2. А між ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій, а то тепер
І кисни в чорнилах! (Т. Шевченко).

3. Скажи, навіщо людству розум,
щоб так цей світ занастить?
Біжить лошаточко за возом,
не просить віжки попустить (Л. Костенко).

Вправа 4. Перепишіть слова, замість крапок, де треба, поставте м'який знак. Поясніть його вживання.

Гет...манша, т...ма, голісін...кий, Омел...ко, генерал...ша,
генерал...с...кий, мен...ший, бад...оріст..., с...огодні, дурен...,
німец...кий, мален...кий, ховаєт...ся, ц...ого, сл...оза, печал...,
людс...кий, Васил...ківщина, дрібнен...ка, топол...ка, острівець...,
панс...кий, тихесен...ко, вербівс...кий, камін..., камін...чик,
приз...ба, скіл...ки, дивит...ся, кін...с...кий, кін..., бат...ко,

витакают...ся, придивляєт...ся, зліст..., пол...овий, мен...ше, рід...ше, людс...кий, огон..., херсонс...кий, бурлац...кий, рибал...с...кий, тонен...кий, кухарс...кий, дз...об, кул...тура, мен...ший, Гор...кий, бас...кий, тін..., тін...ню, скеляс...тий, віз...міт..., спокійнен...ко, пол...ці, пал...ці, зліст..., конопель...ка, перетрет...ся - перемкнет...ся, гарнен...ко, бат...ко, яс...ний, одес...кий, кіс...ми, пат...оками, ос...дечки, помал...овані, леген...ко, тр...ома, горіл...ці, віз...міт..., нен...ка.

Вправа 5. *Подані іменники поставте у формі давального відмінка. Перепишіть. В одну колонку поставте ті слова, у яких пишеться м'який знак, у другу – без м'якого знака. Поясніть його вживання.*

Дочка, циганка, бджілка, валер'янка, фіалка, віялка, яблунька, вишенька, головонька, партизанка, подолянка, дібровонька, сиротинка, колиска, доленька, жилка, полька, галька, Палажка, тітонька, сівалка, ніченька, Улянка, сопілочка, жменька, вихователька, зіронька, гілка, Василюк, тарілка, веселка, горілка, книжка, люлька, футболка, знахарка, Оксанка, перепілка, учителька, Світланка, рибалонька, квасолька, кізонька, секретарка, голка, гуцулка, квітка, стеблинка, тріска, сопілка, свинка, жінка, калинонька, головонька, кумонька, матінка, призьба, горілочка, ньенька, тополька, голузонька.

Вправа 6. *Перепишіть речення. Вставте, де треба, замість крапок м'який знак, поясніть його вживання.*

1. Ось наші ночі серпен... вижне, прокотит... вересен... громи, і вродит... небо дивовижне скляними зорями зими! (Л.Костенко).
2. Чоловік сів на порожн...ому місці коло вогню й поклав торбину коло себе. 3. За селом на горбу стояли три низен...кі вітряки з шіст...ма крилами. 4. Кругом хати росли старі велетен...с...кі волос...кі горіхи. 5. Довгий німец...кий віз з шинами на ободах рушив з двора. 6. Микола поздоровшав на чистому морс...кому повітрі й покращав. 7. Мокрина не бачила на своєму віку такого гарного бад...ористого чоловіка, таких чорних брів, таких блискучих карих очей. 8. Серед фабриц...ких машин, серед фабриц...кого галасу він був почав її трохи забуват..., але тут край широкого моря,

на вол...ному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулося... давнє щастя й навернуло сл...ози на очі. 9. Червона глина бризнула тр...ома кров'яними крапел...ками на білу Карпову сорочку. 10. Бат...ко кинув зад...н...ого воза і побіг з гори та все кричав: цабе, сірий, цабе! 11. Її очі з мален...ких стали зразу тверден...кі. 12. Як будеш свекрові та свекрусі покірнен...ка, буде твоя голівон...ка веселен...ка. 13. Карпо вийшов з хати й собі х...р...опнув дверима так, що вікна задзвеніли. 14. «Бодай ту панщину дід...ко забрав собі до пекла!» – промовив син з зліс...тю. 15. Перед ними була зовсім міс...ка вулиця з мостовою, з тротуарами. 16. Каганец... блимав коло комина, неначе старец... (За І. Нечуєм-Левицьким). 17. Вони горят..., нічого не питают..., німим городам руку золотять... Минуло літо – от і облітают..., а облетіли – от і шелестят... (Л. Костенко).

Вправа 7. Прочитайте, вставте, де треба, замість крапок м'який знак. Поясніть правила вживання м'якого знака.

1. Як пощастило дівчинці в сімнадцят...,
В сімнадцят... гарних неповторних літ.
Ти не дивис..., що дівчинка сумна ця.
Вона ридає, але все як слід.
Вона росте ще, завтра буде вищен...ка,
Але печал... приходит... завчасу.
Це ще не сл...ози, це квітуча вишен...ка,
Що на світанку струшує росу.
Вона в житті зіткнулася... з неприємис...тю:
хлопчина їй не відповів взаємніс...тю.
І то чому: бо любить... іншу дівчину,
а вірніст... має душу не поділ...чиву.
Ти не дивис..., що дівчинка сумна ця.
Як пощастило дівчиці в сімнадцят...

2. Кричит... гілля. З облич... спадають... маски.
Зі вс...ого світит... сут... усіх речей.
І до віків благен...ка приналежніст...
переростає в сяйво голубе.
Прямим проломом пам'яті в безмежніст...
уже аж звідти згадуєш себе (Л. Костенко).

Вправа 8. Контрольний диктант.

Материнські очі

Всякі очі випадало зустрічати. Відвергі й прямі, як ножі, здатні, либонь, без жалю і думок розкряти навіпіл будь-що: квітку – то квітку, пташку – то пташку. А скільки траплялося свавільних і владололюбних, які, зустрівшись поглядом з тобою, вже першої миті прагнуть зламати твій погляд, підпорядкувати собі, принизити, розтоптати – і відчути вітху від своєї фізичної сили й переваги. А то уникливі, хитруваті погляди, які постійно щось приховують, чогось уникають і побоюються, які нічого не виражають – то прямо протилежне тому, що мали б виразити насправді. А в материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування. Не було в ньому і тієї прямої й важкої, мов камінь, гостроти, за якою подеколи ховаються недоброзичливість і войовнича якщо не жорстокість, то байдужість. Очі її, постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим, предметним вираженням її душі, котра саме такої форми прибрала, щоб і себе показати, і світ довколишній подивитись. Це погляд самої щирості, самого добра, самої зичливості, і навіть тоді, коли мати гнівалась чи просто боліло їй щось усередині, – однаково ні щирість, ні доброта, ні зичливість не пропадали остаточно з її погляду, вони жили й сповивали твоє ество любов'ю й довірою. Крім того, материнський погляд був неначебто сповнений якоїсь цілющості, він проникався тим здоров'ям, яке передавалось на відстань, передавалось тобі – і ти відчував, як, дякуючи матері, дужчаєш, стаєш певний себе, твої сумніви чи вагання підупадають... (За Є. Гуцалом).

Уживання апострофа

Апостроф як графічний знак уживається на письмі для позначення роздільної вимови твердого приголосного перед **я, ю, є, ї**, що позначають два звуки **йа, йу, йє, йї**. Апостроф звука не позначає.

Апостроф ставиться:

1. Після губних **б, п, в, м, ф**, якщо вони стоять:

а) на початку кореня: *в'юн, м'ята, зв'язок, в'язи, м'ясо, п'явка, б'ю, п'ю;*

б) після **р**: *черв'як, торф'яний, арф'яр, серм'яга, різнобарв'я*;

в) після голосного: *сім'я, полум'яний, хлоп'ятко, риб'ячий*.

2. Після **р** у кінці складу (якщо далі чується **й**): *пір'я, міжгір'я, кур'єр, сузір'я, матір'ю, але: повітря, буряк*.

3. Після префіксів, що закінчуються на будь-який приголосний: *з'єднувати, об'єднувати, об'їдатися, в'їдливий, без'язикий, від'їхати*.

4. У слові **Лук'ян** та похідних від нього: *Лук'янівка, Лук'янець, Лук'яненко, Лук'янчук*.

5. У складних словах, у яких перша частина закінчується на приголосний: *пів'яблука, дит'ясла, чотирьох'ярусний, пів'юрти*.

Апостроф не ставиться:

1. Після губних **б, п, в, м, ф**, якщо перед ними є приголосний (крім **р**), що належить до кореня: *духмянний, рутвяний, морквяний, тьмянний, мавлячий*.

2. Після **р** на початку складу перед **я, ю, є, ї**, що позначають м'якість звука (**р'**): *буряк, грядочка, рядно, рясно, кучерявий, бурячиння, звірячий, повітря*.

3. Після губних та **р** перед **йо**: *Соловийов, серйозний, підйом*.

4. Після префіксів перед голосними **а, о, у, е, і**: *зорати, зекономити, зуміти, безіменний, передосінній, розорати, загітувати*.

Вправа 1. *Перепишіть речення. Підкресліть слова з апострофом, поясніть його вживання.*

1. Одвівши на налігачах корів до толоки, ми порозв'язували ошийники. 2. З дитинства мені запам'ятався наш поліський обряд, який певною мірою характерний для всього лісового ареалу Житомирщини. 3. Не зайвим буде при цій нагоді згадати про пости та м'ясниці. 4. Дехто вважає, що пасхальні свята безпосередньо пов'язані з християнством. 5. Якщо хлопці зустрічали бузька, то показували йому священні хлібці, котрі спеціально тримали при собі для цієї нагоди. 6. Сказано – зроблено, і одного буднього дня до під'їзду підкотили власні «Жигулі». 7. Онук швиденько з'їв дідового гостинця і вибіг на вулицю. 8. Є в багатій українській мові своєрідне і, на перший погляд, начеб дивне, але точно прислів'я: що старий на глум, то малий на ум. 9. Коли ж більшість чужинців опинилася в

загороді, дерев'яна брама зненацька причинилася, і на тісне скопище татар почали скидати згори глиняні дзбани та дерев'яні колоди, в яких гніздилися бджоли. 10. Поруч з ворітьми стояла криниця з журавлем, біля якої гралося хлоп'я. 11. Між тим, хизуючись серед товариства, називаємо найвіддаленіше плем'я, що вигибає десь в лещатах колонізації, пам'ятаємо, коли той чи інший футболіст забив гол – рік, навіть хвилину, а ось найближчого предка чи історичну пам'ятку, що сиротіє на околиці села, почасти лишаємо поза увагою. 12. У баби Гандзі були й такі повчання: якщо зруйнуєш ластів'яче гніздо – на обличчі зарябіє віспа, крутитимеш на подвір'ї жевріючу головешку – болітиме голова. 13. У світлиці пахло чебрецем, м'ятою і материнкою. 14. Заскиглила, мов пес на прив'язі, машина, петляючи звивистими заулками. 15. Не сходить з пам'яті діалог, що випадком довелося почути на тісному майданчиккові. 16. Нині, як відомо, весільні обов'язки молодих лягають переважно на плечі батьків. 17. Традиційно на січень припадає найбільше свят. Це пов'язано не тільки з новорічною обрядовістю. 18. Нарешті надходила третя і остання в різдвяному циклі кутя. В народі називалася вона голодною... Власне, цим дійством і завершувалося багате різдвяно-новорічне святкування (За В. Скуратівським).

Вправа 2. *Поставте замість крапок, де потрібно, апостроф чи м'який знак. Поясніть його вживання.*

Сім...янин, дерев...яний, мавп...ячий, зіп...явся, м...ята, подвір...я, сузір...я, хлоп...я, зав...язь, Р...єпін цв...ях, св...ято, примор...я, моркв...яни й, уз гір...я, зм...якшити, рутв...яний, в...юнкій, медв...яний, торф...яний, обов...язок, різьб...яр, В...чеслав, черв...як, кам...яний, невід...ємний, м...якосердний, без...язикий, бур...ян, бур...як, об...їхати, Лук...янець, без...ядерний, пів...аркуша, пів...Європи, пів...язика, духм...яний, рам...я, полум...я, здоров...я, узгір...я, р...ясно, вітр...як, валер...янка, двох...ярусний, трьох...етапний, Із...яслав, об...єктив, від...ємний.

Вправа 3. *Розкриваючи дужки, утворіть слова з префіксами.*

Роз- (крити, бити, єднати, їхатися, їджати, їстися, яснити, в'язати, ятрити, брехатись).

Без- (особовий, ядерний, язиковий, сердечний, аварійний).

Під- (йом, язиковий, язичний, їжджати, юджувати, юдити, коритися, гледіти, їсти, єднати).

Від- (їхати, крити, ємний, сидіти, в'язати, єднати, їсти, учити, кусити).

Перед- (ювілейний, юрський, бачливий, ясельний, ярок, ядерний, бачити).

Вправа 4. *Перепишіть речення. Поставте замість крапок, де потрібно, апостроф чи м'який знак. Поясніть його вживання.*

1. Життя – як вокзал. Хтось при...їжджає, хтось від...їжджає.
2. Он гурт з рідв...яною звіздою уже на ближньому кутку.
3. Чужинські кроки б...ють у груди площ.
4. Доросла пам...ять – то уже не слайди.
5. Тоді вже доля гляне в об...ектив.
6. Висока думка в...юнитись не вміє.
7. Ох, лицарю, не зв...язуєш з отарою – вона тебе затопче в пилюгу.
8. Життя – це обдирання реп...яхів, що пазурами уп...ялися в душу.
9. Обов...язком загнuzдана свобода не визнає ніяких виправдань.
10. Як тісно в пам...яті сторіч!
11. Бо тільки Слово – пам...яті спасенність.
12. Мечем і кров...ю писані кросворди ніхто уже повік не розгада.
13. Дощ полив, і день такий полив...яний. Все блищит..., і люди як нові. Лиш дідок старесен...кий, кропив...яний, блискавки визбирує в траві. Струшуєт...ся сад, як парасол...ка. Мокрі ниви, і порожній шлях... Ген корів розсипана квасол...ка доганяє хмари у полях (Л. Костенко).

Вправа 5. *Поставте, де потрібно, замість крапок апостроф чи м'який знак. Складіть сім-вісім речень з поданими словами (на вибір).*

Солом...яна, любов...ю, плем...я, дерев...яний, св...ященні, св...ято, св...ященик, кобзар..., Хар...ків, Гор...кий, с...огодні, т...мяний, моркв...яний, кур...єр, сер...йозний, хлоп...я, мимохіт..., мимохід..., гет...ман, бал...зам, ал...янс, вар...єте, мад...яр, міл...йонер, п...єдестал, повір...те, чотир...ма, Н.юфаундленд, вал...юта, В...єнам, генерал...с...кий, міл...ярд, корін...чик, духм...яний, солом...яний, в...їдлиий, дзв...якнути, бур...ян, прив...ялений.

Вправа 6. *Перепишіть подані слова у дві колонки. В одну колонку поставте слова з апострофом, у другу – без нього. Поясніть вживання апострофа.*

Духм...яний, узголів...я, дерев...яний, пов...язаний, обр...ядовий, зобов...язаний, св...ятковий, прислів...я, р...ябий, різдв...яний, св...ятвечір, сім...я, прив...язати, пов...язати, весн...яний, подвір...я, сузір...я, кав...ярня, м...яч, пам...ять, р...ясно, напам...ять, хлоп...як, з...їздити, пом...янути, з...їжджатися, з...являтися, дев...ять, обов...язок, Лук...ян, Лук...яненко, п...ять, п...ю, нап...юся, заб...юся, м...ята, в...язка, пуп...янок, полум...я, п...яний, бур...янище, торф...яний, нап...явши.

Вправа 7. *Перепишіть текст. Поясніть вживання апострофа та м'якого знака.*

Посвіт

У повсякденному побуті людей посвіт відігравав не лише практичну як елемент освітлення, але й не менш символічну роль – збереження в ширшому значенні родинного вогнища, продовження родовідних традицій, виконував оберегові функції в хліборобських і звичаєвих обрядах.

Урочисто запалений на початках осені посвіт мав зберігатися в оселі аж до весни. Цей ритуальний вогонь ретельно оберігали всією родиною. Якщо якимсь чином він згасав, то, за повір'ям, у сім'ї неодмінно скоїться лихо.

Культ вогню, як відомо, дійшов до нас ще з язичницької доби. Та це й природно: наші далекі предки пов'язували з ним смисл життя. Вогонь у їхньому обжитті був найосновнішою формою існування – обігрівав, годував, гуртував у родинну спілку. Відтак вогнище – місце, де постійно горіло багаття, – вважалося священним оберегом роду і племені в усіх давніх народів, у тому числі й наших предків.

Згодом, коли люди наловчилися досить легко добувати вогонь, він проте й надалі продовжував виконувати духотворну функцію ритуального оберігача родин. Чимало обрядів, пов'язаних з цим символом, дійшли й до нашого часу. Згадаймо вислови: вогненне слово, вогонь душі, родинне вогнище тощо (В. Скуратівський).

Вправа 8. Контрольний диктант.

Степ у липні

Степ дивиться в зоряне небо. Синє липневе небо тисячами вогнистих очей озирає степ.

Чебрець, плазуючи понад ярами своїми зеленими, дерев'янистими стебельцями, зацвітає крихітними рожевими квіточками і знов одцвітає. Ковила викидає яскраво-зелені стрілки, що спочатку служать принадою для овець, а десь у жнива вже стають їх загрозою, бо гострі зернівки, потрапляючи в шерсть вівці, впиваються в тіло, підхоплюються кров'ю – і вівця гине. І в кожній грудочці землі точиться вічна боротьба живого з живим і живого з мертвим...

Вітер ущух, нерухоме повітря наче застигло. А степ і небо, зачаровані одне одним, перемовляються літніми ночами, і тільки закоханим серцям вдається підслухати ту розмову.

Чумацький Шлях лежить над степом і, мабуть, не знає, що давно вже він перестав бути чумацьким, що не скриплять попід ним лозяні мажі, наповнені сиваською сіллю, не розвіває вітер чуби-оселедці запорозьких вершників, що одна назва лишилась у нього чумацька. Та йому до цього байдуже. Він мислить не роками, а тисячоліттями, помічає на землі тільки вічне.

Чи багато ж лишилося в степах від отого вічного?

Невеликі, відтиснуті до ярів і перелісків білі озерця ковили, що тихо плещуться, згадуючи ті далекі часи, коли вони були не озерцями, а сріблястими, розкішними морями. Та інколи й дрофа залетить, щоб висидіти малят, які, вискочивши з яйця, одразу ж стають на міцні ноги і вже в першу годину бігають набагато швидше за матір. Та ще духмяні, п'янкі чебрецеві пахощі, та терпкі полинові, яких у всі віки не бракує в нічних степах.

Степ дивиться в зоряне небо (За М. Руденком).

Правопис сполучень *йо,ьо*

1. **ЙО** вживається на позначення звукосполучення **й + о**:

1) на початку слова: *Йосип, його, Йорданія*;

2) після голосного: *завойовник, майор, район*;

3) після приголосного, переважно на початку складу: *курйоз, Соловійов, мільйон, бульйон*.

2. **БО** вживається на позначення м'якості приголосного в середині слова або в кінці складу: *льон, трьох, цього, сьомий, сльоза, сьогодні, ксьондз*.

Вправа 1. *Перепишіть вставляючи відповідні буквосполучення **йо** або **ьо**.*

1. Умивай же біле личко Дрібними сл...озами. 2. За сл...озами за гіркими і світа не бачить. Вертається, Несе ...ому сина. Возьміть ...ого..., бо покину, Як батько покинув,— Бодай ...ого не кидала Лихая година! 3. Шубовств в воду!... Попід л...одом геть загуркотіло. 4. Братн...ою сл...озою ти їх, друже, привітаєш. 5. Все покажем... Вс...ому навчим... 6. І заплакала Лілея Росою-сл...озою. 7. Нехай п'є-уп'ється не моїми кров-сл...озами – Син...ою водою Дніпровою... (Т. Шевченко). 8. Тоді Вишняк, жалосний за такую тяжку зневагу дому сво...ого, просив дочку не спитувати більше. 9. Він, як Горбань, вважає зокрема: їй треба д...огтем вимазати ворота! 10. Тут принагідно треба зауважити, що д...огтю він мав, справді, предостатн...о. 11. Стоїть обоз по груди у заметах. Вже встигли сани л...одом обрости. 12. Вже й так життя, як л...ох без душника. 13. Старі дуби і парость молоду – аби с...огодні, а вперед не дбають – рубають криво, косо, без ладу. 14. Спокійні очі, сива голова. Шорстка кирея кол...ору нічного. 15. Цитрон заморський – гріш ...ому ціна. 16. І відступили – у полях тих самих. За ними панство у ріжнатих саях І їхній кс...ондз... 17. І що для н...ого гроші, мамо? Дим (За Л. Костенко). 18. Що повстане на місці порожн...ому того світа, що ти розіб'єш (Леся Українка). 19. Ніби намал...ований на чорному полі картини, сидів Кайдаш у білій сорочці з широкими рукавами (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 2. *Перепишіть. Поставте, де потрібно, замість крапок буквосполучення **йо,ьо**. Поясніть правопис.*

Кур...оз, сер...озний, Нью-...орк, бул...он, міл...он, павіл...он, шампін...он, Солов...ов, Мурав...ов, Вороб...ов, ...оршик, Сергі...ович, Буга...ов, Ока...омов, Корол...ов, Новос...олов, Верхне Син...овидне, ма...ор, в...окати, сер...озний, га...ок, зна...омий, Ковал...ов, Лин...ов, сл...ози, с...огодні, л...он, у н...ого, д...оготь, пен...ок, колишн...ого, л...одохід, л...ох, тр...ох, кле...онка, Семен...ов, Циганк...ов, Архип...ов, Цар...ов.

Вправа 3. *Перепишіть текст. Поясніть вживання апострофа, м'якого знака та буквосполучення **йо** чи **ьо**.*

Крига скресла

Минали останні дні квітня, а ріка не скресала. Сніг зійшов уже всюди, вода від талого снігу, що була на льоду, теж де-не-де зійшла, бо він подекуди піднявся, але по кризі ще ходили люди.

Вечорами Гаєвський виходив на берег і милувався весною. Тут він уперше навесні побачив білі ночі. Вони ще не були повні, бо десь коло півночі сутеніло на якийсь час, але йшло до того, що скоро, може, через тиждень, а може, через два, сонце світитиме цілу добу упродовж кількох місяців.

Одного разу Гаєвський побачив, як рушила крига. Ріка скидає з себе льодовий панцир, у який восени закував її жорстокий лицар-мороз. Спочатку тихо, майже непомітно, проповзає суцільна крижана маса, сповнюючи повітря характерним шумом. Рух ближчає і швидшає, перед очима пропливають поперечні дороги, прокладені ще з осені. Нарешті рух припиняється. Іноді надовго, а іншим разом на коротший час. Це коли пригріє сонце, і в ріку мільйонами потоків збігають талі води. Вони піднімають крижані поля, і ті з шумом кришаться, розбурхані хвилі ставлять їх пругом. Величезні глиби, іноді в метр завтовшки, дибляться, наскакують одна на одну, мов загнані в ущелину табуни білогривих коней, що іржуть від страху перед зграєю хижаків. Крижини ж ідуть найнеймовірнішими масами, йдуть без упину, і, здається, кінця-краю їм не буде. Та мине день-другий – і ріка звільняється від крижаного панцира і лежить тиха, і спокійна, і ще могутніша.

Ріку не впізнати. Щохвилини ширшає. Вже залила всі видолинки. Вони здригаються від холодних дотиків хвиль і, не витримуючи, падають у вир. Над водою кружляють крикливі чайки, мов чорні блискавки, миготять то тут, то там. Шукають згори рідне озеро і не можуть знайти, бо всі озера вже злились в одне, утворивши суцільне море (За В. Гжицьким).

Вправа 4. Контрольний диктант.

Батько

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накопив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово.

Одне, що в батька було некрасиве, – одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням. І все одно був красивий, – стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сів, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей – однаково. Коли, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у неволі, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів – він годивсь на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт (За О. Довженком).

Правопис префіксів

В українській мові префікси мають велике значення і з твірними основами завжди пишуться разом. Проте треба запам'ятати деякі правила написання префіксів:

1. У префіксах **роз-**, **без-**, **воз-**, **через-** завжди пишеться з: *розклеїти, розмаїття, безболісний, безбаченко, воз'єднання, черезсідельник* (префіксів **рос-**, **бес-** в українській мові немає).

2. У префіксах **між-**, **об-**, **від-**, **під-**, **над-**, **перед-**, **пред-** пишуться дзвінки приголосні **ж**, **б**, **д**: *міжгір'я, обтесаний, обґрунтований, відокремлений, передвесняний, предвічний, підтримка*.

3. Лише префікс **з-** перед глухими приголосними **к**, **п**, **т**, **ф**, **х** переходять у **с-**: *сказати, схибити, стиха, скріпити, сфабрикувати, схопити*.

4. Префікс **зі-** як варіант префікса **з-** вживається для полегшення вимови у випадках перед сполученням приголосних: *зітхнути, зіскочити, зійти*. Іноді можливі варіювання префіксів **із-** та **зо-**: *зімліти - зомліти, зігріти – зогріти*.

5. На особливу увагу заслуговують префікси **пре-**, **при-**, **прі-**.

Префікс **пре-** пишеться у таких випадках:

а) у якісних прикметниках і прислівниках на означення збільшеної якості (зі значенням *дужий* або *дуже*): *прегарний, прегарно; прекрасний, прекрасно; пречудовий, пречудово, премудрий, премудро*;

б) у словах старослов'янського походження: *преподобіє, пресвітер, презирство, превелебний, преосвященний, престол*;

в) у словах іншомовного походження на початку (у цих словах в українській мові префікс не виділяється): *прем'єра, препарат, претендент, преферанс, претензія, прелюдія, президент*.

Префікс **при-** вказує:

а) на ознаку дії наближення: *приїхати, припливти, прийти, пригорнути*;

б) на ознаку дії приєднання: *пришити, приліпити, притиснути, причепити*;

в) на ознаку неповноти дії: *присолити, притормозити, призупинити, прикрити, пригорнути, припасувати*;

г) на результат дії: *прив'язати, прикріпити, причесати, приборкати, привабити;*

г) на ознаку належності або причетності: *прідеснянський, прикордонник, прилуцький, присадибний, приморський.*

Префікс **при-** пишеться у словах *прізвище, прізвисько, прірва.*

Увага! Запам'ятайте слова іншомовного походження, у яких треба писати **пре-** або **при-**:

Пре-: *претендент, презумпція, претензія, прелюдія, президент, президія, презент, прерозатива, препарат, преферанс, прецедент, прем'єра, презентація, превентивний, предикат, превалювати.*

При-: *принцип, привілей, примат, прикмета, пригода, приватний, причетність, призер, природа, прилад, принаймні, присудок, примха, непритомний, призма, притаманний, приймак, приймач.*

6. Префікс **пере-** вказує:

а) на переінакшення дії: *перифарбувати, перешити, переклеїти;*

б) на подолання обставин: *перехопити, перехотіти, перегнати, переступити, перетерпіти;*

в) на повторюваність дії: *перечитати, переписати, переносити.*

7. В іншомовних словах пишеться **пери-**: *периметр, перископ, перифраза, периферія, перигей, перистий, перитоніт, перипетія, перикард.*

Вправа 1. *Перепишіть речення. Підкресліть слова з префіксами, поясніть їх правопис.*

1. Буває мить якогось потрясіння:

побачиш світ, як вперше у житті

Звичайна хмара, сіра і осіння,

пропише раптом барви золоті.

Стоїш, як стогін, під склепінням казки

Душа прозріє всесвітом очей.

Кричить гілля. З облич спадають маски.

З усього світить суть усіх речей.

І до віків благенька приналежність

переростає в сяйво голубе.

Прямим проломом пам'ята в безмежність

уже аж звідти згадуєш себе (Л. Костенко).

2. Щось кричало, тужно і тваринно
в предковічну віхолу грози.
Скеля зливу набирає в жмені.
В піднебессі тісно кольорам.
Блискавки звиваються вогненні,
жалять темну шкіру стовбурам.
Грім бурмоче мовою страшною
заклинання кобри і гюрзи.
Проломилась хмара наді мною
золотою чашею грози! (Л. Костенко).

Вправа 2. *Перепишіть речення. Вставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть правопис префіксів.*

1. Я землю батьківську люблю: моя колиска – При...дністров'я. 2. У квітні пташка о...любує гілку, Зів'є гніздо і висидить пташат, І тільки оперяться в неї дітки – В старе гніздо уже не при...летять. 3. На схилі до ріки Супою, трав густих не п...р...йти, Умиті ранньою росою Шумлять високі береги. 4. Паленіють ліси пр...деснянські, І не бачить він навіть у снах, Що його кораблі океанські Вже пі...водяться на степелях (М. Масло). 5. З віршованих рядків з...брав малий укїс, Хоч сіяв зерна слів – труїла їх опала; Пр...ніс я лепехи і клечання пр...ніс – І хата зацвіла й пр...вітнішою стала. 6. Здається, як одірвуся – І зникне Пр...сулля моє (О. Максимейко). 7. У світі п...р...кручень і обману, де скільки хитрих і кривих дзеркал, там, де за добрим ...ховане погане, – так важко віднайти свій ідеал (В. Крищенко). 8. Солодкою стрілою пізній цвіт, ...крадаючися, пр...морозок ранить, Дзвенить земля, як кований копит. Зима пр...йде – і серця не о...манить (М. Рильський). 9. Сполохані орли ...літають у небо, ...полохані жаби стрибають у болото (Народне прислів'я).

Вправа 3. *Запишіть слова, додаючи префікс пре- або при-. Поясніть правопис.*

...мудрість, ...морський, ...везти, ...нести, ...класти,
...кумедний, ...їхати, ...спокійно, ...гіркий, ...гарний, ...довго,
...сісти, ...орати, ...жити, ...ставити, ...шкільний, ...бив, ...дорожній,
...морський, ...чудовий, ...високо, ...світлий, ...могутній, ...мокро,

...старий, ...класти, ...горіти, ...ділити, ...зібрати, ...крити, ...горнути, ...зібрати, ...колоди, ...ладнати, ...сікати, ...хворів.

Вправа 4. *За допомогою префікса **пере-** утворіть дієслова на закінченість дії.*

Хреститися, кричати, шкодити, могли, їхати, голити, бити, гуляти, орати, спати, возити, крутити, тягнути, їсти.

Вправа 5. *Перепишіть речення. Вставте на місці крапок пропущені букви. Поясніть правопис префіксів.*

1. Ро...плетися, шуме, ро...плетися! Хрещатий барвінку, ро...стелися (Народна творчість). 2. Село Снітин – за літописом Кснятин – ро...кинулось ген-ген попід горою. Я тут ...ростав, життя старавсь пізнати, Голублений бе...хлібною судьбою (О. Максимейко). 3. Спать не хотілося, серцю пр...снилося все, що минуло давно (О. Романів). 4. За річкою, за голубою Дві чайки у хмари ...літа. В краю подніпровським ми ...стрілись з тобою, Веселко моя золота (А. Малишко). 5. Наготувавши сніданок, ньенька невдовзі ро...будила мене (В. Скуратівський). 6. Пр...клепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші. 7. Тоді ніхто не чув про пер...творення природи, і вода тоді текла куди і як попало. 8. Часом Десна ро...ливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси і сінокоси... Вода пр...бувала з дивовижною швидкістю (О. Довженко). 9. Останній пере...великодній четвер називається «чистим». 10. Кожна майстриня мала свої реценти пр...готування рослинних барвників і оздоблення сюжетний малюнків (В. Скуратівський). 11. Хай ...почине душа в берегах беріз. Я пр...йшла у цей світ, щоб пройти обережно, не завдавши нікому ні смутку, ні сліз (Л. Костенко).

Вправа 6. *Прочитайте. Виділіть префікси, поясніть їх вживання та правопис.*

Хліб

1. На Січі пекли переважно житній хліб. Був смачний і різноманітний. На свята пекли пшеничні паляниці, калачі, медівники. Хоча вони у козаків не мали великої популярності. Оскільки престижними вважалися простота побуту, аскетизм.

У походи завжди брали з собою сухарі, робили й коржі (прісний хліб). Випікали розчинний хліб у горнятках, накритих покришками і загорнутих у жар.

Розчин для тіста козаки возили з собою. Не завжди це вдавалося зробити, але і в походах прагнули харчуватися за звичаєм. Возили з собою іноді навіть діжки з квасом. Але у походах, де потрібна швидкість пересування, обозів було мало. Тому козаки обмежували себе найнеобхіднішим (Л. Артюх).

2. А я пересилю, русява, як Русь,
а я переб'юся, а я перебуду,
а я переплачу, пересміюсь!
Це переждати, пережадати,
це впередвічне навперехрест,
це як перестріт – тебе перестріти,
це як переступ – слово і жест.
Перенебачу, перенечую,
передощить, переболю,
а я переднюю і переночую,
а я перегодом перелюблю (Л. Костенко).

3. Вже десь мене ліси ті виглядають
на поцілунку неба і полів.
Ще буде все. Ще дні похолодають.
Іще мороз прихватить журавлів.
Іще трава зіщулиться і змерзне,
іще печальні скажуться слова.
Ще на світанку білому розверзне
небесні брами хмара снігова.
Ще щоки у зайців позападають,
бруньки повідморожують носи.
А вже мене ліси ті виглядають,
і я вже виглядаю ті ліси (Л. Костенко).

Вправа 7. *За допомогою різних префіксів утворіть нові. Поясніть їх уживання та правопис, наприклад:*

Спати – переспати, приспати, заспати, відіспатися, засипати тощо.

Робити –
Відкрити –
Свистіти –
Бачити –
Казати –
Чистити –
Ходити –
Різати –
Їхати –
Єднати –
Сипати –

Вправа 8. *Вставте на місці крапок пропущені букви. Поясніть правопис префіксів.*

1. Лікар пр...мостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом по гумі. 2. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя брали, пр...кидали навіщось... (Гр. Тютюнник). 3. Рибалки були веселі, жартували, дражнили один одного пр...звищами 4. Вони пр...стали до корчми, ро...питали про пана й пішли до панського двору. 5. Він ...хопився ніби опечений, протер очі, позіхнув і пішов вмиватись, навіть не п...р...хрестившись. 6. Бурлаки випили по чарці горілки, з'їли по шматку хліба з цибулею і п...р...ночували під корчмою. 7. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко й п...р...сидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. 8. Одного вечора Кавун ...валився з ніг, його п...р...везли в лазарет. 9. Микола п...р...йшов двір, рипнув сінешніми дверима і ввійшов у хату. 10. Карпо тим часом пр...йшов додому й застав уже батька й матір дома. 11. Ввечері, як почало смеркаться, Корчака побудив бурлак, і вони всі пішли до п...р...возу, де стояли човни. 12. Нимидору і...сушила, і...в'ялила нужда, як холодний вітер зелену билину (За І. Нечум-Левицьким). 13. В життя пр...ходиш чистий і красивий. З життя ідеш заморений і сивий. 14. Який же бе...межний ти, білий світе! О, земле, яка неосяжна ти! Чи ж думкою можна тебе о...летіти? Чи ж серцем можна тебе о...їйти? 15. І сонний гриб в смарагдovій куфайці дощу напився і за день пі...ріс. 16. П...їдемо п...говорити з лісом, а вже тоді я можу і з людьми. (Л. Костенко).

Вправа 9. *За допомогою інших префіксів утворіть нові слова.*

Розпалити, прикрутити, потрапити, приходити, примоститись, перекладати, повиднішало, походило, обпалений, заквапитися, загойдатися, зазимок, розчепірити, відшуміти, припекти, предорогий.

Вправа 10. *Запишіть текст. Поясніть правопис префіксів.*

Смаки

Козаки віддавали перевагу гострим стравам, споживали багато часнику, цибулі, перцю, хрину. Гострі приправи запобігали шлунковим розладам. Козаки ще й вихвалялися своїм умінням з'їсти цілу перчину чи головку часнику за обідом. Микола Гоголь у знаменитому творі «Тарас Бульба» підкреслює особливу прихильність козаків до гострої, ситної і простої їжі. Бульба, зустрічаючи своїх синів, вимагає у жінки: «...Та став нам на стіл усе, що є. Не треба пампушок, медовиків і інших пундиків; тягни нам усього барана, козу давай, меди сорокарічні! Та горілки побільше, не з видумками горілки, не з ізюмом і всякими витребеньками, а чистої, пінної горілки, щоб грала й шипіла, як скажена». Прянощі повинні були підсилювати смак простих страв. Багато споживали петрушки, селери, кропу. При цьому у кропі їли не тільки зелень: насінням приправляли страви і вариво, квашенину. Збирали насіння кмину(дикоростучого й городнього), сушили траву чебрецю, городнього василіку (васильків), пелюстки квітів чорнобривців. Ними також заправляли юшки і м'ясні чи рибні страви. З духмяних приправ робили підливи. Полюбляли й горіхи волоські, й ліщину (Л. Артюх).

Правопис суфіксів

І. Іменникові суфікси

1. Буква **и** пишеться в суфіксах:

а) **-ик, -иц, -ич, -ичк, -нищ, -иськ, -ин, -ит, -ист:** *вузлик, москвич, прапорщик, киянин, болгарин, дівчисько, вогнище;*

б) **-ив(о)**, який вживається на позначення збірності, результативності праці: *добриво, місиво, прядиво, вариво, печиво (але: марево);*

в) у суфіксі **-инн(я)** в іменниках середнього роду на позначення збірності поняття: картоплиння, бурячиння, квасолиння, гороховиння, павутиння (**але:** коріння, каміння, насіння);

г) у суфіксах іншомовного походження **-ир, -ист, -изм** після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р:** *командир, педантизм, пейзажист, бригадир, дантист*; після всіх інших приголосних пишеться **-ір, -іст, -ізм:** *гарнір, спеціаліст, плюралізм, соціалізм*;

г) **-ович** у чоловічих іменах по батькові: *Іванович, Васильович, Сергійович, Олексійович, Юрійович*.

2. Буква **і** пишеться в суфіксах:

а) **-інь:** *далечінь, височінь, широчінь*;

б) **-инн(я)** іменників середнього роду, які утворені від дієслів: *голосити – голосіння; служити – служіння; ворожити – ворожіння; будити – будіння*, а також у збірних назвах, утворених від іменників на **-інь:** *камінь – каміння; корінь – коріння*;

в) **-івн(а)** в жіночих іменах по батькові: *Іванівна, Сергіївна, Степанівна, Юріївна*;

г) **-ір, -іст, -ізм** після приголосного (крім **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р**): *пломбір, піаніст, волейболіст, плюралізм*.

3. М'який знак пишеться в суфіксах:

а) **-тель, -ість, -ець, -ць, -аль** для пом'якшення кінцевого приголосного: *хлопець, палець, кінець, радість, юність, китасць*;

б) **-оньк, -еньк, -альник-, -ильник, -ільник, -альність:** *постачальник, політник, голівонька, доленька*.

II. Прикметникові та дієприкметникові суфікси

1. Буква **і** пишеться:

а) у прикметниках вищого ступеня на **-іш:** *щирий – щиріший, бадьорий – бадьоріший, сухий – сухіший*;

б) у присвійних прикметниках, утворених від іменників I відміни: *Надія – Надійн, Софія – Софійн*, а також утворених від іменників II відміни: *Мусій – Мусійв, Олексій – Олексійв, Тадей – Тадейв*.

2. М'який знак пишеться у прикметникових суфіксах:

а) **-ськ, -цьк, -зьк:** *кавказький, козацький, юнацький, литовський*;

б) **-есеньк, -ісіньк, -юсіньк**: *білесенький, білісінький, гарнісінький, бліднесенький.*

3. Суфікс **-ичн(ий)** уживається після твердих приголосних, суфікс **-ічн(ий)** – після м'яких приголосних: *симетричний, класичний, атеїстичний, алогічний, тектонічний, анархічний.*

4. Пишеться **е, є** у суфіксах пасивних дієприкметників: *косити – скошений, обсадити – обсаджений, загоїти – загоєний.*

5. Прикметникові суфікси **-анн(ий), -енн(ий)**, що вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, пишуться з двома **н**: *нескінченний, неоцінений, неказаний, невблаганний (але жаданий).* Ці прикметники завжди мають наголос на суфіксі, чим відрізняються від дієприкметників, які утворені від дієслів за допомогою суфіксів **-ан(ий), -ен(ий)**: *нескінчений, неоцінений, неказаний, незлічений.*

6. Суфікс **-ин** пишеться в присвійних прикметниках, які утворені від іменників І відміни після приголосних (крім **й**): *мама – мамин, баба – бабин, Галя – Галин, Микола – Миколин.* Приголосні **г, к, х** перед суфіксом **-ин** змінюються на **ж, ч, ш**: *свекруха – свекрушин, Ольга – Ольжин, дочка – доччин, тітка – тітчин.*

7. Суфікс **-ин(ий)** пишеться після приголосних (крім **й**) у прикметниках із значенням присвійності, які утворені від назв тварин: *горобиний, орлиний, голубиний, бджолиний*, а після апострофа та голосних – суфікс **-ін(ий)**: *солов'їний, зміїний.*

III. Дієслівні суфікси

1. Суфікс **-ува- (-юва)** пишеться в дієсловах *забілювати, забувати, муштрувати, керувати, бракувати, товаришувати, учителювати, днювати.* У віддієслівних іменниках та дієприкметниках пишеться суфікс **-ува- (-юва-)** лише тоді, коли наголос падає не на перший голосний цього суфікса: *калькувати – калькування – калькувальний; цементувати – цементування – цементувальний.* Якщо ж наголос падає на перший голосний цього суфікса, то пишеться **-ова-**: *малювати – мальований, будувати – збудований, дивуватися – здивований.*

2. Суфікс **-овува-** завжди зберігає перший голосний наголошеним: *переховувати – переховування, пережовувати – пережовування.*

Вправа 1. *Прочитайте. Виділіть суфікси, поясніть їх вживання та правопис.*

1. А що? І я спочину на хвилинку. Сама собі запальною ялинку. Ліхтарики нехай замерехтять, сніжиночки нехай собі летять. І про життя спитаю у зозульки. Вона мовчить, обкльовує бурульки. Над нею висить шишечка кедрова. Життя складне, зозулька паперова. І поживу в малесенькій хатинці, що так притульно висить на ялинці, де заглядає в зоряні віконця Кіт у чоботях з вусами гасконця. І там ніхто мене вже не дістане, і срібен дощик йти не перестане. І знову тихо погашу ялинку... А що, і я спочила на хвилинку. 2. Любіть травинку, і тваринку і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня. 3. Під вікном у нас на травичці жабка, мишка і півник жили в рукавичці. А тепер – якийсь листочок осінній, і вже стоїш в потрясінні. 4. На цямру монастирської кринички схилила осінь грона горобин. Сюди колись приходили чернички, блакитну воду брали із глибин. 5. І цілий світ, і ось така дрібничка – димок туману в пригорщах долин, і кухлик той, і та в яру криничка, і обважнілі грона горобин. 6. Ліси мої, гаї мої священні! Пребудьте нам вовіки незнищенні! 7. Уже в дітей порожевіли личка. Уже дощем надихалась рілля. І скрізь трава, травиченька, травичка! І сонце сипле квіти, як з бриля. 8. Стояла груша, зеленів лісочок. Стояло небо, дивне і сумне. У груші був тоненький голосочок, вона в дитинство кликала мене. 9. Удвох ми з нею слухали зозульку. І хмари йшли, як нетутешній дим. Сізіф курив свою гіркущу люльку, йому хотілось бути молодим (Л. Костенко). 10. Вигаптуй на небо райдугу-доріжку, Простели до сонця вишивку-маніжку, Щоб по тій доріжці з лебедями-снами Плавати по щастя білими човнами (В. Симоненко). 11. Не байдуже тій пташці, мій синку, мусить пташка малесенька дбати, де б водиці дістати краплинку, де б під снігом поживку шукати... 12. Спів пташині потіха одна, – хоч голодна, співа веселенько, розважає пташине серденько, жде, що знову прилине весна! (Леся Українка).

Вправа 2. *Від поданих дієслів утворіть нові слова за допомогою суфіксів -ува- (-юва-), -ова-, наприклад: очікувати – очікування – очікуваний. Поясніть правопис.*

Копіювати, фантазувати, цементувати, підпорядковувати, підсилювати, дивуватися, купувати, усвідомлювати, досліджувати, аналізувати, відтворювати, нагромаджувати, забілювати,

європеїзувати, електрифікувати, архаїзувати, спізнюватися, збільшувати, висиджувати, принаджувати, виношувати.

Вправа 3. *Перепишіть текст, вставляючи в окремих словах пропущені букви. Поясніть правопис.*

1. Молод...чка заслухалася дідового оповідання. 2. Дід сказав, що піде до род...ча, а сам махнув у Глушківку (Б. Грінченко). 3. Дозорці втішили на якийсь час князя: чисельн...сть козаків не перевищувала трьох сотень. 4. Посеред міцної, рубленої з товстого дуба оселі палає вогн...ще (Д. Міщенко). 5. Будемо відвертими: зникли вечорн...ці і помітно відчувався в повітрі дефіцит пісні, аморалізувалися окремі традиційні обряди і звичаї. 6. Хутір...ць наш загубився серед тонких боліт, густих заростей верболозу й льодовикової азалії, велетенських дубів, що тримали на своїх плечах листя аж до весни. 7. Уволю нарозкошувавшись, хурдел...ця врешті вгамувалася. 8. Доки бабуся чакл...ють з насінням, я тим часом беруся за свою справу. 9. Виймаю з шухляди ручного свердл...ка і кілька залізних пасклинків. 10. Крізь рідкі ласиці, які нагадують мереж...во, що їх порозмальовував на вікнах мороз...ць, крадеться досвіток (В. Скуратівський). 11. Нічного міста вафел...ки янтарні тихен...ко тануть десь удал...ні. 12. Багдадс...кий злодій літо вкрав, багдадс...кий злодій, І плаче кон...к серед трав – нема мелодій. 13. А все залежить від людс...ких зіниць: В широких відіб'ється вся епоха, У звужен...их – збіговис...ко дрібн...ць. 14. Тягар дрібн...ць і мудрощі дурн...ць шпурну на дно покинутих крин...ць. 15. І скрізь трава, травич...нька, трав...чка! І сонце сипле квіти, як з бриля (Л. Костенко).

Вправа 4. *Запишіть текст. Поясніть правопис суфіксів та префіксів.*

Дощі прали нещадно. Гуляли в сивих ущелинах водянисті холодні вітри – зав'юги. Однак молода провесінь з кожним днем все відчутніше нагадувала про себе. Навіть у негоду крізь хмари соталося стільки високого світла, що повітря навкруги здавалось не сірим, не похмурим, як восени, а майже білястим, променистим. І обличчя бійців, блискучі, вмиті, насичені дощами, здавалось, були весь час злегка осяяні звідкись невидимим сонцем.

В горах майже не було населених пунктів. Лише коли-не-коли траплялись убогі селища угорських та словацьких лісорубів. Гвардійці не зупинялись в них ні ночувати, ні перевзутись, ні відпочити. Доводилось минати їх, несучи далі в набряклих шинелях воду численних гірських потоків, форсованих вбхід (О. Гончар).

Вправа 5. Від поданих дієслів утворити збірні іменники з відповідними суфіксами **-ив(о)** чи **-ев(о)**.

Мережити –	плести –
морозити –	місити –
пекти –	марити –
палити –	молоти –
варити –	прясти –

Вправа 6. Поясніть правописні особливості суфіксів **-ив(о)**, **-ев(о)**.

1. Мати звеліла того ж дня одвезти меливо до млина. 2. Маруся ховала прядиво у свою скриню (І. Нечуй-Левицький). 3. Дивне мереживо плів мороз на вікні (О. Іваненко). 4. Очі заплюшу і бачу криницю, в маревах синіх мережитья гай (Д. Луценко). 5. При цьому у кропі їли не тільки зелень: насінням приправляли страви і вариво, квашенину (Л. Артюх). 6. Червоніли в поріділому плетиві гілок кетяги глоду та горобини (В. Козаченко). 7. Бабине літо висіло по віттях, як прядиво (Леся Українка). 8. Кухар розумівся на вариві далеко ліпше, ніж сама пані (І. Франко).

Вправа 7. Прочитайте текст. Поясніть правопис суфіксів.

О, панно Інно, панно Інно!

Я – сам. Вікно. Сніги...

Сестру я Вашу так любив –

Дитинно, злотоцінно.

Любив? – Давно. Цвіли луги...

О, панно Інно, панно Інно,

Любові усміх квітне раз – ще й тлінно (П. Тичина).

Вправа 8. *Перепишіть текст. Поясніть правопис суфіксів.*

Хліб на столі

Ледь-ледь збиралось на досвіт, і мати, вмившись, зодягали чисту сорочку, підв'язувалися карунковим, вишитим у хрестик, фартухом і вилазили на лежанку. Крізь просоння чув їх лагідну приповідку: «Ну ось і зійшов святець, аж віко підпер!» Невдовзі досвіткове помешкання освітлювалося живими зайчиками – нараз спалахували сухі дрівця, потріскуючи голосними пострілами, і, коли полум'я лизало своїм язиком челюсті, піч гоготіла. Доки варилося снідання, мати місила тісто. Було то вельми цікаве видовисько. Неньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли, нарешті, воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці, – наказували нам, – пойте і розходьтеся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг на кінець городу, щоб наламати широких капустяних листків. За цей час в оселі вже стояв паркий дух. На ліжкові, засланому простирадлом, а поверх ще й рушником, пузатилося кілька кругленьких паляничок. Мати була вся в роботі – легкими помахами рук вони витягували опецьок тіста, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидуючи з одної долоні в другу, формували круглу, наче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, ненька клали паляницю на рушник. Робили вони це так вправно, що я навіть не встигав вволю надивитися.

Доки мати викачували останню, найменшу, що призначалася мені, паляничку, я біг за лопатою і, винісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустяний листок поверх ясеневого язика лопати, вони змащували його олією або притрушували борошном й усаджували хлібину. Біле тісто паляниці нараз обдувало гарячим духом печі (В. Скуратівський).

Вправа 9. *Прочитайте віри. Виділіть слова з суфіксами, поясніть їх вживання та правопис.*

Писанка

Маленькії дітки, бувайте здорові,
На крильцях весни я прибув.

Збирайтесь послухать моєї розмови:
Я писанку вам роздобув.
Орлята-синочки, чечіточки-дочки,
Цілісіньку ніч я не спав,
Мережечки всякі, кругом поясочки
Та ще й золотцем малював.
Чудове яєчко, маленький замочок
У дверечки я приладнав,
Не простий білочок, не круглий жовточок
Всерединку я заховав.
Лежать там рядочком дві Божії квітки –
То розум і правда свята.
У першую квітку – голівку вбирайте
І добренько буде вам жити,
А другу до серденька ви прикладайте,
І будуть вас люди любить (Л. Глібов).

Вправа 10. *Запишіть текст. Виділіть суфікси та префікси, поясніть їх вживання та правопис.*

Цвіте полин

Чи знаєте ви, як цвітуть полини? Чи бачили, як весною на старих облогах-перелогах квітують гіркі сиві трави? Чи знаєте ви, як після нагрітого сонцем дня встає над полями сивий дим і млосний чад пливе над степом? І, здається, тоді до вас говорять віки. Сивий дух полинів, мов той хміль, настояний на солоді, п'янить і хвилює, проникає щемом у груди. І той, хто вдихне його, стане ніби дужчим від полиневого сну і цвітіння, від сивого диму і приспаного грому. О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли на степах неораних прадавні скіфи? Посіяли, щоб самим ховатися в отих сизих кущах, які росли тоді буйні та високі, посіяли, щоб вдень випасати поміж духмяних трав прудких коней, а вночі спати покотом на прив'ялих покосах, ніби на запашних м'яких подушках, спати міцним богатирським сном. А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини? Тоді, коли не житом-пшеницею, а сивою тирсою, буркуном та ще сивим горем хлюпала земля наша аж за далекі обрії Дикого поля до самої Татарщини. Щовесни проростають з кореня буйним зеллом полини, цвітуть золотисто-

сивою гіркотою серед літа і осипаються пізньої осені дрібненьким темним насінням, яке розносить по степу вітер. Яка дивовижна стійкість, яка живучість! Чи не так і народ наш, сто раз толочений, топтаний ворожими кіньми, січений і рубаний чужими мечами, стріляний з автоматів і танків, вистояв у тих битвах, і живе, і гонить з дужого кореня нове пагіння, цвіте і сіється по землі, виборений, відстояний навіки (І. Цюпа).

Правопис прізвищ і географічних назв іншомовного походження

Українські прізвища та географічні назви передаються на письмі за загальними правилами правопису української мови. Запозичені прізвища та географічні назви підпорядковуються специфічним правилам правопису.

1. Російська, болгарська, чеська, сербська літера **е** після приголосних передається через **е**: *Петров, Лермонтов, Залеський, Сенкевич; Чапек, Закревський, Мальцев, Левітан.*

2. Російська **е** передається через **є**:

а) на початку слова: *Єгорушкін. Єльцин, Єрмаков, Євтушенко;*

б) у середині слова після голосного, апострофа й м'якого знака: *Достоевський, Гуляєв, Боев, Корнеєв, Пир'єв, Зінов'єв, Тульєв;*

в) у корені російських прізвищ, якщо російському **е** відповідає український звук **і**: *Рєпін (бо ріпа), Лєсков (бо ліс), Белов (бо білий). Сєров (бо сірий), Цвєтков (бо цвіт), але: Лебедєв. Каменєв;*

г) у суфіксах **-єв, -єєв** після приголосних (окрім шиплячих **ж, ч, ш, щ, ц та р**): *Сергєєв, Авдєєв, Федосєєв, Корнєєв, але: Плещєєв, Бєстужєв, Тютчєв, Болдирєв.*

3. Російська літера **ё** передається:

а) буквосполученням **йо** на початку слова й після голосного, а також після губних **б, п, в, м, ф** при роздільній вимові: *Йолкін, Перебйонов, Бугайов, Воробйов, Муравйов;*

б) буквосполученням **ьо** після м'яких приголосних: *Корольов, Журавльов, Кошельов, Семьоркін, Верьовкін;*

в) літерою **о** під наголосом після **ч, щ**: *Горбачов, Щипачов, Хрущов, Грачов, Пугачов.*

4. Російська літера **ы** передається літерою **и**: *Толстих, Мартинов, Малишев, Крутих, Сичов, Сиктивкар, Іртиш.*

5. Російська літера **и**, польська, чеська, болгарська **і** передається через **і**:

а) на початку слова: *Ісаєв, Істрін, Ігарка, Ігнатов, Іртиш, Івашкевич;*

б) у середині слова та після приголосних, окрім шиплячих та **ц**: *Пушкін, Шишкін, Доронін, Козін, Міцкевич;*

буквою **ї**:

а) після голосних: *Воїнський, Воїнов;*

б) при роздільній вимові (після апострофа та м'якого знака): *Ільїн, Мар'їно, Захар'їн;*

буквою **и**:

а) після шиплячих **ж, ч, ш, щ** та **ц**: *Роцин, Кожин, Гаршин;*

б) якщо прізвище та географічна назва в українській мові має споріднене слово з **и**: *Виноградов, Кисельов, Тихомиров, але: Калінін, Нікітін, Ніколаєв, Філіппов;*

в) у префіксі **при-**: *Привалов, Пришвін;*

г) у суфіксах **-ик, -ич, -иц, -иш**: *Гнідич, Ягич, Караджич, Митищі, Рибниця, Голик, Котельников.*

6. **М'який знак** пишеться:

а) після м'яких приголосних перед **я, ю, є, ї**: *Третьяков, Ульянов, Дьяконов, Анан'їн, Панкрат'єв;*

б) у суфіксах **-ськ, -цьк, -зьк**: *Курськ, Островський, Домбровський, Жуковський;*

в) після м'яких приголосних перед твердими: *Кольцов, Коньков.*

7. **Апостроф** пишеться після губних, задньоязикових і **р** перед **я, ю, є, ї**, а також після префіксів, які закінчуються на приголосний: *Водоп'янов, Юр'єв, Григор'єв, П'ятигорськ, Об'єздово, Лук'янов. Але* перед буквсполученням **йо** апостроф не ставиться: *Соловійов, Воробійов.*

8. Артиклі, частки та інші службові слова в іншомовних прізвищах та географічних назвах пишуться окремо і з малої літери: *Оноре де Бальзак, Гі де Мопассан, дон Жуан*.

9. Географічні назви відмінюються як іменники та прикметники. Якщо складні власні назви складаються з двох частин – з іменника та прикметника, то відмінюються обидві частини і пишуться з великої літери: Гола Пристань – Голої Пристані, Асканія-Нова – Асканії-Нової.

Якщо ж географічні назви складаються з двох іменників або іменника та присвійного прикметника, то відмінюються лише в другій частині: *Івано-Франківськ – Івано-Франківська, Орехово-Зуєво – Орехово-Зуєва*.

Вправа 1. *Перепишіть текст. Поясніть правопис прізвищ та географічних назв.*

Олександр Мурашко

Нахил до малювання в Олександра Мурашка виявився ще в юності. Та батько готував синові іншу кар'єру – церковну. Порятунком був один: п'ятнадцятирічний Мурашко пішов з дому. Довго жив на Дніпрі, серед гурту бідаків, яких годувала велика ріка.

Живучи ще вдома, юний художник близько зійшовся з сім'єю професора А.В. Прахова і видатним російським живописцем Віктором Васнецовим. То був час, коли народжувалися славнозвісні розписи Володимирського собору в Києві, які й тепер вражають своєю художньою довершеністю. Мистецтвознавець Прахов перший помітив у Мурашка неабиякі здібності і порадив йому здобувати художню освіту. Олександр Мурашко вступив до Петербурзької академії мистецтв.

Під час навчання О. Мурашко щороку приїздив з Петербурга на рідну Україну. Захоплення «Запорожцями», інтерес до історичної долі українського народу як протест проти царської політики дискримінації й гноблення народів не могли не вплинути на процес формування естетичних уподобань молодого митця. Тому Мурашко обрав темою своєї дипломної роботи «Похорон кошового». Слід відзначити, що, працюючи над центральним образом картини –

старого козака з булавою, Мурашко попросив позувати видатного діяча українського театру Михайла Старицького. Той охоче погодився. Так художник увічнив образ відомого митця.

У Парижі він вивчав полотна Веласкеса, творчість імпресіоністів. Але головним об'єктом мистецтва для нього, як і раніше, залишалось реальне життя, прості люди з їхніми радощами та горем. Не фешенебельний Париж багатих кварталів, заможних туристів відтворює художник у своїх картинах. Париж без прикрас полонить його увагу. Так народжується одне з найвизначніших полотен митця – «Біля кафе».

В останні роки життя О. Мурашко працював переважно в галузі портрета, викладав у Київському художньому училищі. Але академізм, рутини, які панували в стінах цього закладу, змусили Мурашка залишити посаду професора. Він переконується, що необхідно заснувати власну образотворчу студію, яку він невдовзі й відкриває (За Т. Суярко).

Вправа 2. *Подані власні назви запишіть українською мовою. Поясніть їх правопис.*

Ветчинов, Соломенцев, Менделєєв, Москалева, Шибиков, Братчиков, Лисицын, Коперник, Караджич, Лукьянов, Королєв, Лебедев-Кумач, Ананьїно, Покрышкин, Руднев, Куинджи, Поспелов, Локтев, Лихачев, Железноводск, Пятигорск, Елкіно, Бугаєв, Кислов, Филиппов, Борисов, Синицына, Голиков, Ельцин, Логвинов, Калининград, Ермаков, Памир, Стинс, Мадрид, Алжир, Хиросима, Гордєєв, Алябєєв, Рєпин, Каменєв, Лебедев, Сусанин.

Вправа 3. *Провідмініайте подані власні назви. Поясніть їх правопис.*

Баден-Баден, Великий Устюг, Єлисейські Поля, Мінеральні Води, Пуща-Водиця.

Вправа 4. *Впишіть прізвища та географічні назви. Поясніть їх правопис.*

1. Батьківщиною слов'янської абетки, як відомо, стала одна з найстаріших європейських держав – Болгарія. Саме там, на її Балканських Родопських високогір'ях, у долинах Тракії, на берегах

Струми і Маріци знайшли собі притулок і захисток мудрі вигнанці – учні Кирила і Мефодія. (М.Сингаївський). 2. Щасливий той, хто ще не вмів грати. Він сам собі Шопен і Берліоз. 3. Життя – страшна корида, На сотню Мінотаврів – один тореадор. Ще будеш і в Мадриді, ще будеш в Барселоні, Іще тебе в Гренаду твій тато повезе. Життя – це і усмішка, і сльози ці солоні. І кров, і барикади, і музика Бізе! 4. Мене водив під руку Аристотель в якомусь дуже дивному саду. Згасало сонце у вечірніх лузах. Деся в Римі правив Тит або Нерон. А я тоді жила у Сиракузах, писала вірші золотим пером (Л. Костенко).

Вправа 5. *Запишіть власні назви українською мовою. Поясніть їх правопис.*

Лесков, Румянцев, Каменев, Ржев, Енакиев, Достоевский, Воинов, Ильин, Чичиков, Тушино, Троицк, Мартынов, Сыктывкар, Черных, Бугаев, Соловйов, Рогачев, Федоров, Павлов, Шафарик, Фучик, Крутикова, Ягич, Галич, Соболь, Коньков, Ярцево, Николаевск-на-Амуре, Северодвинск, Беломорск, Филин, Глинка, Рымский-Корсаков, Улан-Удэ, Плещеев, Куйбышев, Ветров, Новоселов, Мазырь, Горький, Обь, Пермь, Керчь, Баратынский, Москалев, Салтыков-Щедрин, Лукьянов, Пятигорск, Кожин, Мицкевич.

Вправа 6. *Випишіть з тексту прізвища і географічні назви. Поясніть їх правопис.*

Юрій Дрогобич

XV століття... Доба Високого Відродження... Одна з найяскравіших сторінок в історії людства. Глибоко символічно, що саме в цей період жив і творив наш славетний співвітчизник – учений, географ, лікар, філософ, математик, астроном, астролог і мандрівник Юрій Котермак, більш відомий як Юрій Дрогобич. Юрій Котермак народився в м. Дрогобич, початкову освіту отримав у церковних школах Дрогобича та Львова. У 19 років став студентом Ягеллонського університету, де отримав ступені бакалавра і магістра.

Подальшу освіту Юрій Дрогобич здобував у найстарішому в Європі навчальному закладі – Болонському університеті, заснова-

ному в 1088 р. Саме там він отримав ступінь доктора мистецтва, а в 1478-1482 рр. викладав астрономію та одночасно вивчав медицину. Незабаром він отримав ступінь доктора медицини.

У 1481 р. Юрій Дрогобич очолив Болонський університет, ставши його ректором. Ректором Юрій Дрогобич був до 1482 року. В історію університету він увійшов під іменем «Джорджо да Леополі» – Юрій зі Львова.

Творчість Юрія Дрогобича мала яскраво виражений гуманістичний характер, що виявилось у його поглядах на природу, Бога, людину. Як і інші представники ренесансного гуманізму, мислитель високо цінував людський розум, вірив у його силу і можливості, у здатність пізнання світу, у спроможність людини використовувати результати пізнавальної активності на своє благо.

У 1486/87 р. видатний український вчений повернувся до Галіції, з 1488 р. викладав у Краківському університеті. Одним з його студентів був славетний Микола Коперник. У Кракові Юрій Дрогобич отримав звання королівського лікаря (За Т. Даниловою).

Вживання великої літери

Вживання великої літери в основному відзначається семантичним розрізненням власних і загальних назв.

З великої букви пишуться:

1. Перше слово на початку тексту.

Історія народу, його звичаї, вірування, погляди на життя, мрії і прагнення – усе це невід’ємна частина буття кожного з нас (О. Кондратович).

2. Перше слово, яким починається речення після крапки, трьох крапок, знака оклику та знака питання, вигуку та звертання.

Зелена лава... Парк... Пливають хмарки... Милуюся далеким небокраєм (Г. Чубач). Ой як же не зарежоче наше потоплене село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги її голови стирчать з холодної води (О. Довженко).

3. Перше слово у кожному віршованому рядку (за бажанням автора) незалежно від розділового знака в кінці попереднього речення.

Горить моє серце, його запалила

Гарячая іскра палкого жалю.

Чому ж я не плачу? Рясними сльозами

Чому я страшного вогню не заллю? (Леся Українка).

Велика літера у власних назвах пишеться:

1. В іменах людей, по батькові, прізвищах, псевдонімах, прізвиськах: *Іван, Андрій, Олесь Гнатович, Іван Якович Франко, Олена Пчілка (Олена Петрівна Косач-Драгоманова), Іван Ле (Іван Мойся).*

2. У складних прізвищах та іменах, які пишуться через дефіс: *І. Нечуй-Левицький, Ю. Дольд-Михайлик, Н. Романович-Ткаченко, Зоя Коцюбинська – Єфименко, Зиновій-Богдан, Марія-Тереза, Соломія-Марія.*

3. У назвах міфологічних істот, божеств чи персонажів: *Перун, Геракл, Афродіта, Молох, Мавка, Перелесник, Лісовик.*

4. У найважливіших релігійних назвах свят, постів, культових книг: *Мати Божя, Бог, Син Божий, Біблія, Євангелія, Різдво, Спасівка, Пилипівка.*

5. У присвійних прикметниках, утворених за допомогою суфіксів **-ів (-ов-а, -ов-е, -ев-е), -їв (-єв-а, -єв-е), -ин (-ин-а, -ин-е), -їн (-їн-а, -їн-е):** *Галин, Василів, Андріїв, Лукашева, Мусієва, Кайдашів.*

Увага! Якщо такі присвійні прикметники утворені за допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)** або ж входять до складу стійких фразеологічних сполучень чи наукових термінів, то пишуться з малої літери: *шевченківські традиції, франківські рукописи, шекспірівські сонети, сизифова праця, гордіїв вузол, петрів батіг, піфагорова теорема, бертолетова сіль.*

6. У кличках тварин: *Сірко, Гнідий, Кацтанка, Трубач, Барбос, Клякса.*

7. У назвах дійових осіб (у байках, казках, художніх творах), що є загальними назвами: *Щука, Лебідь, Рак, Засць, Русалка, Колобок, Дід Мороз.*

8. В астрономічних назвах: *Великий Віз, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця, Волосожар, Ліра, Сатурн, Квочка.*

9. У географічних власних назвах міст, морів, озер, річок, гір тощо (крім родових означень *мис, море, острів, хребет, вершина, рівнина* і под.): *Київ, Полтава, Дніпро, Сула, Дунай, Чорне море, Говерла, Арал, озеро Світязь.*

10. У шанобливому звертанні або урочисто-піднесеній тональності:

Шановний друже, я дуже вдячний Вам за надіслане привітання.

Моя Батьківщина – подолана ніч, на кремені вирослий колос (М.Рильський).

11. У назвах найвищих державних посад та почесних звань України, а також різних міжнародних установ, посад, організацій тощо: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Рада Безпеки, Організація Об'єднаних Націй, Європейський Союз, Прем'єр-міністр Туреччини, Президент Сполучених Штатів Америки.*

Увага! Назви інших посад, військових, наукових та почесних звань, учених ступенів, титулів, рангів, чинів тощо пишуться з малої літери: *ректор, директор, декан, міністр, академік, член-кореспондент, міністр закордонних справ, король, принц тощо.*

Однак на вивісках, штампах, конвертах усі слова, окрім службових та слова *імені*, пишуться з великої літери: *Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка, Національний Педагогічний Університет імені М. П. Драгоманова.*

Складноскорочені слова (абревіатури), утворені з початкових (ініціальних) букв, пишуться з великої літери (незалежно від написання словосполучень): *ГЕС (гідроелектростанція), НТР (науково-технічна революція).*

Але з малої літери пишуться: *рацс, неп, дот, виш.*

12. У назвах адміністративно-територіальних одиниць (держав, республік, областей, районів тощо): *Далекий Схід, Західна Україна, Республіка Польща, Донеччина, Таврія, Україна, Республіка Індія, Черкаська міськрада, Надвірнянська райрада.*

Велика літера пишеться тільки у першому слові:

1. У назвах установ, організацій, партій: *Демократична партія України, Музей українського мистецтва, Будинок учителя, Національна гвардія України.*

2. У назвах творів літератури, мистецтва, наукових праць, газет тощо (сама ж назва береться в лапки): *поезія Лесі Українки «Досвітні вогні» та драма «Блакитна троянда», газета «Вечірній Київ», видавництво «Дніпро», картина А. Пономаренка «Соняшники».*

3. В індивідуальному найменуванні автомобілів, кораблів, літаків, поїздів, метро, готелів тощо: *метро «Контрактова площа», готель «Золотий колос», пароплав «Тарас Шевченко», поїзд «Галичина», автомобіль «Таврія».*

4. У назвах пам'яток архітектури(замків, храмів тощо), площ: *Золоті ворота, Печерська лавра, Андріївська церква, Голосіївський парк, Хотинська фортеця.*

5. У назвах історичних дат, подій, епох, війн, свят тощо: *Міжнародний жіночий день, Паризька комуна, Новий рік, Семирічна війна, Зелені свята, День учителя.*

Вправа 1. *Перепишіть текст. Поясніть правила вживання великої літери.*

Жінка з роду Драгоманових

Олена Пчілка. Це ім'я здебільшого прийнято згадувати у зв'язку з її геніальною дочкою Лесею Українкою. На жаль, у нашій літературній науці постать цієї суспільної діячки, першої жінки-журналіста, етнографа, фольклориста, й досі не вивчена, незаслужено забута... Письменниця жила і творила у складних умовах царських указів і заборон на все, що звалося українським. Тяжко і цілеспрямовано готувала ґрунт, на якому зросли і забуяли таланти її дітей.

На думку Лесі, мати була найкращою, найрозумнішою, найталановитішою жінкою світового рівня. Олена Пчілка походила з Драгоманових. Їхні предки перебували на дипломатичній службі у Богдана Хмельницького. У роді не переривалися традиції літературні й революційні. Яків Драгоманов – декабрист, загинув на каторзі.

Початкову освіту Ольга Петрівна здобула вдома, під керівництвом батька. У дванадцять років брат Михайло влаштував її

до Київського зразкового пансіону шляхетних дівочь. Лише на рік раніше за Лесю Українку почала друкувати вона свої перші вірші під приданим ім'ям Олени Пчілки. Збірка «Думи-мережанки» виходить у 1886 році. Лесина мати, як ніхто із сучасників, усвідомлювала велич і геніальність своєї дочки ще за життя її, відчула національну трагедію у зв'язку зі смертю дочки...

Тікала від горя і втрат у вир праці й мужньо стояла на своєму посту. З самопожертвою трудилася як журналістка. Олена Пчілка була найактивнішим співробітником часопису «Рідний край». У 1928 році вона стала першою жінкою членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії наук у галузі суспільних наук (І. Денисюк).

Вправа 2. *Перепишіть текст. Де потрібно, замініть малу літеру на велику. Поясніть вживання великої літери.*

Будитель світла і правди

Народився олександр духнович у селі тополя на пряшівщині. Його звали будителем, бо був громадсько-політичним діячем, педагогом, просвітителем, письменником, публіцистом, а ще й діячем церкви (греко-католицьким священиком та каноніком капітули, тобто колегії духовних отців, у пряшеві). Все своє життя присвятив обороні закарпаття, як землі українського народу, проти угорської експансії, за що в 1848-му зазнав політичних переслідувань. Збирав народні пісні (їх опублікував у 1878-му І.Ф. Головацький), заснував «літературний захід пряшівський», який видавав календарі та книжечки для народу. Його вірші «я русин був, єсть і буду» та «підкарпатські русини» стали гімнами для закарпатців. Написав також драму «добродитель перевищає багатство» (1850). Склав підручники для народних шкіл, катехізис, молитовник «мої душі». Однак користувався не народною мовою, а так званим «язичієм», що було сумішшю церковнослов'янської та народної української. Латинню створив працю «історія пряшівської єпархії», яка вийшла в російському перекладі в петербурзі 1877-го. Діяльність О.В.духновича мала велике значення для закарпаття, бо сприяла самоусвідомленню закарпатців (В. Шевчук).

Вправа 3. *Випишіть власні назви. Поясніть їх правопис.*

1. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О.Довженко). 2. В Дніпрі купається Купава. Мені ще рочків, може, три. А я чекаю пароплава із-за трипільської гори. Моє нечуване терпіння іще ніхто не перемиг, бо за терпінням є Трипільля, а за Черніговом – Черніг. Черніг страшний, він дуже чорний. Як звечоріє на Дніпрі, Черніг сідає в чорний човен і ставить чорні ятері (Л.Костенко). 3. Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Деякі з них наче на городі вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, які з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Можемо похвалитися прізвищами Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Бусол, Шепета. Ну, а як, скажіть, жити тій людині, яку називають Півтора-кожуха? Хто так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? Або як має почуватися не жінка, а чоловік, який носить прізвище Панібудьласка? (За Є. Гуцалом). 4. Григорій Сковорода вийшов з козацького роду, що з давніх-давен жив у селі Чорнухи на Полтавщині (М.Слабошпицький). 5. Любов підкралась тихо, як Даліла, а розум спав, довірливий Самсон. 6. Прорубане вікно – з укропу у Європу. В Європі вже був млин, двигучий, паровий. І прадід мій ходив, як Ной після потопу, А я собі, мала, була – як херувим. 7. А що я бачив? Ні океану, ні фіордів, ні тропіків. Ні Мачу Пікчу, ні острова Балі. Ні Альп, ні Етни, ні Піреней. І ніколи нічого не побачу. Але ж я народився на планеті, я повинен бачити її всю! 8. І хай пливе, і хай собі радіє, а потім проклинає свій порив. За Добрим Мисом Доброї Надії вже не один той подвиг повторив. (Л. Костенко).

Вправа 4. *Перепишіть текст. Замініть, де потрібно, малу літеру на велику. Поясніть вибір малої чи великої літери.*

Найбільше назв сузир'їв пов'язано з тваринним світом. Тут найменування ссавців – велика ведмедиця, мала ведмедиця, лев, малий лев, великий пес, малий пес, вовк, рись, дельфін, заєць, козоріг, кит, лисичка та інші. Є назви птахів, риб, навіть комах – муха.

З мореплавством пов'язані такі назви сузір'їв, як *компас, корма, кіль, паруси*. Деякі сузір'я (*ліра, стріла, трикутник, чаша*) розташуванням зірок здебільшого нагадують відповідні предмети...

Українські народні назви сузір'їв не ввійшли як офіційні в науковий обіг, проте досить точно передають враження, що виникає, коли зіставити розташування зірок із певними предметами, істотами. Так, *велика ведмедиця* має цілий ряд народних назв: *великий віз, чумацький віз, великий ківш*; сузір'я *дельфін* по-народному називається *криниця*; *кассіопея* – *борона*; *мала ведмедиця* – *малий віз, пасіка*, сузір'я *орел* у народі має назву *дівчина з відрами* (його конфігурація може нагадувати величезного птаха або постать людини з розведеними руками); сузір'я *лебідь* по-народному зветься *хрестом*. Найбільше синонімічних українських назв має сузір'я *оріон*. Це – *косар, косарі, чепіги, полиця, граблі*...

Тепер зверніть увагу на те, що власні астрономічні назви, як і інші власні назви, пишуться, звичайно, з великої літери, наприклад *плутон, нептун*. Якщо до складу власної назви входить два або три слова, то з великої літери пишуться всі, крім службових і родових означень, припустімо *велика ведмедиця, сузір'я великої ведмедиці* (слово *сузір'я* означає родові поняття і пишеться з малої літери – так само, як слова *місто, проспект, вулиця* в словосполученнях *місто харків, проспект миру, вулиця зарічна*).

Слова *сонце, місяць, земля* з великої літери пишуться тільки тоді, коли вони вживаються як астрономічні назви; в інших випадках – з малої (Є. Чак).

Вправа 5. Поясніть написання слів з великої чи малої літери.

1. Там відступало військо Остряниці.

Тут села збив копитами Кончак.

А у долині річки Солониці

слізьми покути висох солончак.

2. А он уже й видніє з даліни

столиця Вишневецького – Лубни.

Там жив Ярема, син Раїни,

страшний руйнатор України.

3. І знову шлях. Тополі та могили.
Артемівка. Григорівка. Панфили.
Остапівка. Карпилівка. Тишки.
Так і йдемо, крізь горе навпрошки.

4. Які шляхетні прізвища тут панські! –
Бидловські, Козобродські, Себастьянські.
Яка в них гідність чується велика! –
Рох Яблоновський і Тадеуш Пика.

5. І увійшли ми в київські ворота.
Чогось так тихо, мов пройшла чума.
І каже дяк: – Згадай про жінку Лота.
Не озирайся. Києва нема.
Я озирнулась. Я не скам'яніла.
Я не дала пролитися сльозам.
Отак пройшло тут військо Радзивілла! –
В руїни вулиць заточився храм.
Дзвіниця – мертва. Обгоріли крони.
І все німе – і гори, і Поділ.
В Литву до себе вивіз наші дзвони
литовський гетьман Януш Радзивілл.

6. В тюрмі варшавській був я кілька діб,
жував у Празі семидальній хліб,
в Молдові їв солодкий виноград,
ногами зміряв всенький Семиград.

7. І знову захід – наче багряниця.
І знов надія в розпачі оман.
Де впав Павлюк, там виріс Остряниця,
і всі кайдани розірвав Богдан!
І знову лихо. Не пройшло і году, –
у Білій Церкві складено угоду.
І знову ти лишилась на поталу,
і знову панство суне на Полтаву.

8. Твій батько був, Іване, Остриницею,-
наступний гетьман після Павлюка.
Ти ж син його! Душі не занехаєш.
Не маєш права, ти ж таки не Гриць.

9. За ланом лан, за ланом лан і лан,
за Чорним Шляхом, за Великим Лугом,
вони уже в тумані – як туман –
усі вже йдуть за часом, як за плугом (Л. Костенко).

Вправа 6. *Перепишіть, вибираючи з дужок потрібні букви.*

Визначте, які власні назви потрібно взяти в лапки.

(З,з)олоті (В,в)орота, (П,п)окрова, (А,а)рабська (Р,р)еспубліка
(Є,є)гипет, (Ч,ч)ернігівська (О,о)бласть, (С,с)витязь, (А,а)ндріївська
(Ц,ц)ерква, (Д,д)емократична (П,п)артія (У,у)країни, (П,п)алац
(К,к)культури (У,у)країна, (Т,т)орт (К,к)иївський, (В,в)ерсальський
(М,м)ир, (П,п)оема (Е,е)неїда, (Р,р)оман (С,с)обор, (Г,г)азета (В,в)істі
з (У,у)країни, (Л,л)ітопис (С,с)амовидця, (Р,р)іздво, (Н,н)аціональна
(А,а)кадемія (Н,н)аук (У,у)країни, (К,к)иївський (Т,т)еатр
(О,о)перети, (С,с)получені (Ш,ш)тати (А,а)мерики, (Д,д)ніпровські
(К,к)ручі, (П,п)рокрустове (Л,л)оже, (Ш,ш)евченківська (П,п)ремія,
(Р,р)еспубліка (П,п)ольща.

Вправа 7. *Поясніть написання слів з великої чи малої літери.*

1. «Покутська трійця» розквітла трійзіллям у городі, ім'я
якому Покуття. Леся Мартовича подарував українській літературі
теперішній Городенківський район, Василя Стефаника –
Снятинський, Марка Черемшину – Косівський. А всі три райони,
коли глянуть на карту Івано-Франківщини, виглядають як чашечка
квітки, що тримається на стебліні – річці Пруті, яка пливе собі з
Прикарпаття та на Буковину й далі-далі аж до Дунаю...
Мистецтвознавці часто ілюструють свої книжки косівською
керамікою (С. Пушик). 2. Жодній тварині не споруджено стільки
пам'ятників, скільки коневі. Його символи увічнюють державні
герби Монголії, Венесуели, Верхньої Вольти, Канади, Нігерії та
Уругваю, кінь сів почесне місце на державних прапорах Венесуели
та Мальти (В. Скуратівський). 3. «Ходи, ходи, Ізольдо Злотокоса!

Тебе давно Трістан твій вірний жде. Між скелями не бійся заблудитись – Ізольда Білорука проведе (Леся Українка). 4. Зимовий сад у білім сні, а далі сині-сині. Де взимку є ще такі дні, як в нас на Україні? (М. Масло). 5. Вже буде літ п'ятсот тому: На край шотландський вільний війною йшов король Едвард, англійський владар сильний (Леся Українка). 6. Смеркалося. Із Лисянки кругом засвітили: ото Гонта з Залізняком люльки закурили (Т. Шевченко). 7. Нещодавно ровенські краєзнавці – відомий фольклорист та етнограф Степан Шевчук і неабиякий знавець поліських народних інструментів, кандидат мистецтвознавства Михайло Лисенко-Дністровський – виявили в глибинних селах Полісся досить оригінальний музичний інструмент – поліську трубу. 8. Дорогою до Олевська, що на Житомирщині, ми вирішили зупинитися в селі Юровому. 9. Знаменитий мандрівник Марко Поло стверджував, що «лосозуванням» виявляли джерела поселенці країн Стародавнього Сходу. 10. У «Повісті временних літ» вже йдеться про окремі шлюбні форми. Скажімо, як вирізнити з-поміж п'ятох Петрів Складенків одного. Й тут на допомогу приходили вуличні прізвиська: Косар, Бриль, Комар, Козир тощо (В. Скуратівський).

Вправа 8. *Перепишіть речення, поясніть написання слів з великої літери у власних назвах.*

1. Кухарі на Січі були з козаків. За козацьким звичаєм їм надавали відповідні прізвиська: Борщ, Тетеря, Рябко, Огірок, Вареник, Кваша, Мандрика та ін..., а також Вариборщ, Переперченко, Кухар, Кухаренко і Кухарчук, Пивовар, Кашовар, Паливода та ін... (Л. Артюх). 2. Гроза відкочується на схід, громи вже б'ються десь над Піп-Іваном та на Чивчинах, відпливають на Румунію. Проїжджаємо з гостями гірськими дорогами, показую їм Манявський скит у горах, річки, водоспади, полонини, деякі верхи, запрошую до Коломийського, Косівського музеїв народного мистецтва й побуту Гуцульщини, переступаємо поріг літературно-меморіальних музеїв Івана Франка, Михайла Павлика, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Леся Мартович, стоїмо на майдані в Заболотіві, показую коломийську ратушу; тут у підвалі, в шостій камері, поневірявся в'язень Іван Франко (За С. Пушиком). 3. Я нахилиюсь над безоднею, кричу у безвісті віків: А як же ми один без

одного в Сузір'ї Гончих Павуків?! І як же ти один у Всесвіті? І як же тут без тебе я?! 4. Я в першу мить не знаю навіть, де я, – чи там, в дитинстві, чи іще у сні, чи в Ірпені, чи в царстві Берендея. 5. Апофеозом творчості Лесі Українки була «Лісова пісня», драма-феєрія, написана влітку 1911 року (Л. Костенко). 6. Чарівна природа товтрових кряжів вабила багатьох видатних людей. Іван Франко любив блукати їхніми завітчаними схилами, сходити на стрімкі вапнякові вершини. В пам'ять великого Каменяря скелі поблизу села Вікна на Тернопільщині зветься Франковими (Г. Скарлато).

Вправа 9. Контрольний диктант.

Славетна співачка

Українська сцена завжди була багата яскравими творчими індивідуальностями. Згадаймо гордість нашої культури – класичний «театр корифеїв», що уславив себе грою братів Тобілевичів, натхненним мистецтвом Марії Заньковецької. Збережений у записках, нас і нині чарує своєю невмирущою красою голос Оксани Петрусенко.

Серед визначних акторів і співаків ХХ століття поруч з іменами виконавців вітчизняних і зарубіжних стоїть ім'я великої української співачки Соломії Крушельницької, чие життя-горіння минало у складний час глибоких суспільних потрясінь, чия відданість і самопосвята музі класичного співу й надзвичайна природна обдарованість вивели її у сузір'я найвидатніших голосів світу.

Захоплено вітали Крушельницьку Львів і Петербург, Варшава і Відень, Буенос-Айрес і Нью-Йорк. Рідною для неї, як у свій час і для іншого геніального її земляка Миколи Гоголя, стала Італія, де вона вчилася співу, де минуло багато років її творчої праці у співдружності з найвидатнішими італійськими музикантами того часу – Пуччіні, Тосканіні та іншими.

Соломія Крушельницька завжди глибоко була зв'язана з рідним Львовом, з усіма проблемами, що на час її становлення як особистості хвилювали прогресивну громадськість Західної України. Великий вплив на розвиток Крушельницької мали Михайло Павлик та Іван Франко. Тісну дружбу багато років підтримувала вона з Василем Стефаником. Так само, як і її сучасникам – передовим

культурним діячам, – їй боліли біди простого люду Галичини, Волині і Прикарпаття, українських областей, що входили на той час до складу Польщі.

У кожному своєму концерті, хоч де б відбувався її виступ, Соломія Крушельницька виходила на сцену з українською народною піснею, несучи її в життя далеко за межами батьківщини (О. Гончар).

Правопис слів іншомовного походження

Правописні особливості слів іншомовного походження визначаються орфографічними нормами української літературної мови.

Правопис и, і, ї

И пишеться:

1. У загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** (так зване «правило дев'ятки») перед наступним приголосним: *режим, симптом, дискета, джинси, шифр, чипси*.

2. У давно запозичених словах: *кисет, кишлак, кинджал, киргиз, башкир, імбир, кипарис, мигдаль, мирт, скипидар* тощо.

3. У географічних назвах з кінцевими **-ида, -ика**: *Америка, Мексика, Флорида, Адріатика, Балтика, Колхида*.

4. У географічних назвах після **дж, ж, ч, ш, щ** та **ц, р** перед наступним приголосним: *Вашингтон, Алжир, Сан-Франциско, Лейпциг, Крит, Чикаго, Чилі, Кордильєри, Вірджинія*.

5. У географічних назвах згідно з традиційною вимовою: *Вавилон, Ватикан, Єгипет, Єрусалим, Китай, Сиракузи, Скандинавія, Тибет, Палестина*.

6. У географічних назвах у звукосполученнях **-ри-** перед приголосними: *Мадрид, Рига, Рим, Мавританія, але: Австрія, Ріо-де-Жанейро*.

І пишеться:

1. У загальних назвах після букв, що не входять до правила «дев'ятки» перед наступним приголосним: *бізнес, академік, хімія, література, вітамін, сандвіч, смокінг, павільйон*.

2. На початку слова: *ідея, імпорт, історія, інтелект, інститут*, інструкція, інфляція.

3. У кінці невідмінюваних слів: *таксі, поні, жури, візаві, колібрі, кольрабі, парі, мерсі, потурі, хобі, ківі, жалюзі*.

4. Після приголосного перед наступним голосним, **є** та **й**: *піанісимо, аудієнція, фіалка, ефіоп, діаспора, діадема, матеріал, аксіома, соціологія, геніальний, радій*.

5. Після префікса **дез-**: *дезінформація, дезінфекція*.

6. У власних назвах:

а) після приголосного, крім **дж, ж, ч, ш, щ** та **ц, р**, перед наступним приголосним: *Гвінея, Монтевідео, Візантія, Лісабон, Кіпр, Гібралтар, Кіплінг, Дідро, Ніцца*;

б) після будь-якого приголосного перед голосним: *Хорватія, Іспанія, Фінляндія, Греція*;

в) на початку та в кінці слів: *Россіні, Сочі, Капрі, Делі, Поті, Іспанія, Італія, Індонезія*.

Ї пишеться:

1. У загальних назвах після голосного: *руїна, прозаїк, наївний, альтруїст, мозаїка (але: в складних словах після голосного та після префіксів пишеться **і**: *староіндійський, доісторичний, новоірландський, розіграш, поінформований, дезінфекція, дезінформація, дезінтеграція*).*

2. У власних назвах після голосного: *Аїда, Енеїда, Заїр, Ізраїль, Каїр, Ізмаїл*.

Правопис е – є

Е пишеться:

1. Після твердих приголосних: *легенда, декан, телефон, вето, шезлонг, жокей, Гельсінкі*.

2. На початку слова: *епітет, етап, екзамен, етика, ерозія, естетичний, Еквадор, Есхіл, енергія*.

3. Після букв, що позначають голосні звуки (крім **і**), у середині слова: *поет, проект, силует, пірует, дуель (але траєкторія)*.

4. У префіксах **де-**, **ре-**: *регенерація, реконструкція, денационалізація, дестабілізація*.

Є пишеться:

1. Після м'якого знака та апострофа: *портъє, п'єдестал, кар'єра, суб'єкт, прем'єра, монпасъє, барельєф, В'єтнам, бар'єр.*

2. Після букв **і, е, й**: *Фейєрбах, пацієнт, абітурієнт, феєрія, Трієст, Дієго, ресстр.*

3. На початку слова у давно запозичених словах (в українській мові це іншомовне **е** (іноді дифтонг **аі**) вимовляється як звукосполучення **й + е**): *євшан-зілля, європейський, єгер, єресь, Європа, Єва, Єгипет, Єваторія, Ємен.*

Подвоєння приголосних

Подвоєння відбувається:

1. У власних назвах та похідних від них словах: *Марокко – марокканець, Голландія – голландський, голландець, Андорра – андоррський, Руссо, Шиллер, Мекка, Одісей.*

2. При збігові однакових приголосних префікса і кореня (коли в мові існує слово без префікса): *ірреальний (бо реальний), імміграція (бо міграція), контрреволюція (бо революція), сюрреалізм (бо реалізм), інновація (бо новація);*

3. В окремих загальних назвах: *алло, білля, аннали, ванна, вілла, бонна, брутто, булла, донна, дурра, канна, мокко, мадонна, манна, мірра, мотто, мулла, нетто, осанна, панна, пенні, панно, тонна.*

Запам'ятайте: *білля* – законопроект, що виноситься на розгляд законодавчих органів, у Великій Британії, США та деяких інших країнах, *біль* – іменник чоловічого роду (від *боліти*); *Ватт* – прізвище, *ват* – одиниця виміру; *бонна* – вихователька малих дітей у дворянських сім'ях, *бона* – паперові гроші, що вийшли з обігу; *булла* – папська грамота, послання, *була* – ж. р. від дієслова *бути*; *манна* – їстівні лишайники, застиглий сік ясена, *мана* – привид, ілюзія; *мірра* – тропічне, бальзамове дерево, ароматична смола, *миро* – запашна олія; *пені* – родовий відмінок від іменника «пеня», *пенні* – розмінна монета; *Жаккард* – прізвище, *жакард* – тканина; *мотто* – афоризм, що вживається як епіграф, *мото* – частина складного слова.

Подвоєння не відбувається у більшості загальних назв іншомовного походження: сума, колектив, грип, грамати́ка, бароко, комісія, акордеон, барикада, інтелект, каса, лібрето, шасі, інтермецо.

Вживання апострофа

Апостроф пишеться перед я, ю, є, ї:

1. Після губних **б, п, в, м, ф**: *об'єкт, інтерв'ю, прем'єра, комп'ютер, п'єдестал, В'єтнам, Рив'єра.*

2. Після р у кінці складу: *бар'єр, кар'єрист, Лур'є.*

3. Після шиплячих **ж, ч, ш** та задньоязикових **г, ґ, к, х**: *Руж'є, Х'юстон, Монтеск'є, к'янті, миш'як, сек'юриті.*

4. Після префіксів, які закінчуються на твердий приголосний: *ад'ютант, ад'юнкт, суб'єкт, об'єкт, транс'європейський, кон'юнктивіт, ін'єкція, кон'юнктура.*

5. Після початкової частини **о** або скороченого артикля в прізвищах перед будь-якою буквою: *О'Генрі, Д'Артаньян, О'Коннел, Д'Акоста, О'Хоггінс, Д'Алашбер.*

Апостроф не пишеться:

1. Якщо **я, ю** передають м'якість попереднього приголосного: *мадяр, малярія, бюджет, бюро, кювет, бюлетень, нюанс, рюкзак, Гюґо, Мюллер, Кюв'є.*

2. Перед **йо**: *курйоз, серйозний.*

Вживання м'якого знака

М'який знак пишеться:

1. Після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н** перед **я, ю, є, ї** при роздільній вимові: *пасьянс, дос'є, Севі́ля, Мо́льєр, едельвейс, ательє, Лавуаз'є, монпанс'є, мі́льярд, фі́льтр, алья́нс, Нью-Йо́рк, Корді́єри, Ньюто́н, пен'юа́р.*

2. Після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н** перед наступним **й**: *бу́льйон, кан'йон, батальйон, паві́льйон, гі́льйо́тина, син'йо́р.*

3. Відповідно до вимови в кінці слів: *автомо́бі́ль, сти́ль, кіте́ль, пане́ль, магістра́ль, пастора́ль, бязь, дуе́ль, Рафае́ль, але́: бал, за́л, руло́н, мета́л, Суе́ц.*

4. Після л перед приголосним відповідно до вимови: *Нельсон, альбом, фільм, Гельсінкі, альтернатива, альбатрос, але:* залп, катафалк.

М'який знак не пишеться перед я, ю, коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з а, у: нюанс, маляр, малярія, ілюзія, тюль, Дюма, Аляска.

Вправа 1. *Перепишіть текст. Випишіть слова інішомовного походження, поясніть їх правопис.*

Острозька школа

Острозька школа, або, як її декуди називали і свої, і чужі, академія, була в той час славна на всю Україну. Її заснував князь Василь-Костянтин як противагу єзуїтським лицям, у котрих вчили польської і латини.

Початок Острозької школи припадає на рік 1580. До того часу була тут школа нижча, яких багато було на Україні, тому вона не могла нічим визначатися.

Князь добирав собі людей, де лише про них міг довідатися. Спроваджував їх до Острога і наділяв своєю княжою ласкою. Таким першим піонером української освіти був Герасим Смотрицький, шляхтич український з міста Смотрича.

Не знаємо, де він вчився і яку мав освіту; однак то певно, що на такий уряд гродського писаря треба було мати освіту. На нього звернув князь свою увагу, і таки його до Острога стягнув, і поручив йому таке важне завдання. З пізніших писань Герасима Смотрицького бачимо, що він на той час був найгарнішим письменником і полемістом на Україні.

Ми не знаємо, який був заведений план науки в тій школі. З письма Захарії Копистенського бачимо, що вчили там, крім слов'янської мови, латинської і грецької, ще філософії, астрономії, математики і риторики. Розуміється, що теологія була тут окремим предметом науки.

Другою особою по Смотрицьким був Дем'ян Наливайко. Походив він з Гусятина, де його батько був ремісником. Батька вбив

Калиновський, і тоді його три сини перебралися на Україну. Дем'ян Наливайко визначався вищою освітою і фанатичним прив'язанням до благочестя. Поволі зібрався тут значніший гурток учених, який зайнявся виданням книжок. Вікопомним ділом стало видання Біблії з передмовою Герасима Смотрицького (А. Чайківський).

Вправа 2. *Користуючись «Словником інішомовних слів», замініть слова інішомовного походження українськими. Поясніть правила правопису інішомовних слів.*

Анулювати, алфавіт, орфографія, персонаж, біографія, флексія, орфоепія, геній, мерсі, патріотизм, пауза, дефект, дискусійний, адекватний, домінуючий, фантазувати, дебати, апеляція, конвенція, монумент, екземпляр, юрист, кемпінг, адвокат, інцидент.

Вправа 3. *Згрупуйте наведені слова за походженням і запишіть їх у дві колонки: а) питомо українські; б) інішомовні слова. Поясніть їх правопис.*

Вітторок, кава, рейтинг, січень, чорний, веселий, смокінг, сорок, земля, планета, квітень, шарм, волошки, джем, менеджмент, аванс, козак, рада, тиснява, лейтмотив, світанок, голова, пейзаж, президент, синій, радість, нокаут, конвеєр, хіт, подарунок, дякую, спасибі, менеджер, духи, лютий, мрія, нестями, провесінь, журі, таксі, інтермецо.

Вправа 4. *Згрупуйте наведені слова у дві колонки за правилами вживання апострофа і м'якого знака. Поясніть правопис слів.*

Порт'єра, філігрань, лідер, імпічмент, віньєтка, штепсель, комюніке, костаньєти, інтерв'ю, гравюра, мюридизм, бязь, Мюнхен, об'єкт, курйоз, Фур'є, Рив'єра, Барб'є, бюджет, панель, фільм, дюраль, альтернатива, гравюра, Нью-Йорк, Ньюфаундленд, інтерв'ю, бандероль, бар'єр, роляль, факультет, консультація.

Вправа 5. *Перепишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть правила їх вживання.*

Брош...ра, факул...татив, с...мфон...я, р...ф, Ч...каго, граф...н, ід...л...я, монс...н...ор, барок...о, барел...єф, ір...альний, Бон..., джерс..., х...м...к, брут...о, нет...о, ім...іграція, крос...ворд,

О...Генрі, О...Конел, Д...Акоста, м...зикл, гет...о, Апен...іні, віолончел..., Марок...о, Мавр...тан...я, Дал...ас, фальс...ф...катор, конст...туц...я, Вав...лон, д...рект...ва, м...кроскоп, перед...ювілейний, Ган...ібал, В...єтнам, Гел...сінкі, гліс...єр, мад...яр, Ед...нбург, Ку...ндж..., арф...яр, св...ященик, Рив...єра, Мін...юст, Т...бет, аб...тур...єнт, Х...юстон, Лейпц...г, п...єса, д...спанс...єр, кан...йон, інту...ц...я, кофе...н, вест...бюл..., прем...єра, тон...а, мар...оканец..., ван...а, віл...а, пан...а, фельд...єгер, ател...є, Лавуаз...є, шампін...йон, Кордил...єри, кон...юктивіт, п...юре, шос...є, кастан...єта, Ел...ада, комп...ютер, ескадрил...я, кан...йон, батал...йон, к...янті, Н...ютон, бракон...єр, медал...йон, міл...йон, асфал...т, н...юанс, грав...юра, Алж...р, ант...б...от...к, Н...юрнберг, т...тул, б...юст, барил...єф, ад...ютант, п...єдестал, об...єкт, кур...єр, М...юнхен, к...ювет, марсел...єза.

Вправа 6. *Замініть українські слова словами іношомовного походження. Поясніть їх правопис.*

Закінчення, життєпис, недійсний, обмежувати, переважати, недолік, пануючий, бездіяльність, вимова, абетка, буква, правопис, вигадка, дослід, обговорення, першість, примірник, пам'ятник, правник, табір, захисник, випадок, упорядкувати.

Вправа 7. *Визначте, які з наведених слів є українськими, а які – іношомовного походження.*

Нетто, щоденник, інтеграл, мільйонер, каучук, спів, жайворонок, транс'європейський, фамільярний, кабінет, інструкція, кенгуру, поні, Поті, столяр, канікули, грім, сніг, примадонна, кипарис, каштан, береза, алея, магнолія, нацизм, філігрань, мітинг, вар'єте, баласт, тиждень, акредитив, В'єтнам, політологія, футбол, сифон, поет, холод, берег, приятель, фабрика, Фастів, дзвін, камінь, сіль, кандидат, імпорт, високо, хліб, фрукт, око, вітер, ескадрилья, орач, трудар, окрасць, боєць, проміжок, пункт, тембр, знак, прибій, позначка, кіно, вікно, масштаб, бутерброд, невіглас, барельєф, патефон, курява, скеля, щастя, казка, море, ядро, гармата, Богуслав, завойовник, ефір, Пілат, Афродіта, назва, ідеал, правда, Геракл, вітрило, установа, посада, честь, Онега, робітник, читач, Бахмач, Голландія, інтерв'ю.

Вправа 8. *Перепишіть речення. Підкресліть слова іношомовного походження. Поясніть правопис.*

1. Колись у давність незрозуміла була страшна дорога з Риму. 2. І звався Аппіїв той шлях. 3. Коли земля здригнулась від копит, назустріч Радзивілли вийшов Тризна, печерський пресвятий архімандрит. 4. Ішла на прощу, а потрапила чи то в Содом, чи то в Гомору. 5. В печі горіло, наче Трапезунд. 6. Пишна магнолія до кипариса стрункого схиляється (Леся Українка). 7. Вийду на першій пероні – сонце у небі цвіте. 8. Тихий вітер вулицями нипає. Це ж його для тебе твоя мама з Тихого набрала океану. 9. Привезла з далекої Камчатки Дня дзвінкого голубий початок. 10. З острова, що зветься Сахаліном, – Горизонти хмарні та малинові. 11. І знову серце мов чутка антена (Г. Чубач). 12. Буває інколи: уже надія зблідла, Не відшукати напрямку ніяк! – І враз кладе на хвилі смугу світла Ще не приступний для очей маяк (Є. Плужник). 13. Черниш іноді оглядався назад і бачив гірське шосе, забите військами. 14. Шаленіють зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. 15. Навіть така сувора наука, як кібернетика, і та знайшла в українській мові свою першодомівку, адже маємо факт унікальний – енциклопедія кібернетики вперше в світі вийшла українською мовою в Києві (О. Гончар). 16. Антени ловлять клаптики новин. На білий вальс запрошуюю дерева, на білий вальс вітрів і хуртовин. 17. Аналіз, синтез, колби і реторти, алегро, скерцо, модерато, форте, – немає таємниць під Зодіаком. О, як було нам весело! Жили ми на горищах і терасах 18. Десь чоловічок, схожий на женьшень, сотає звук тірольського іодля (Л. Костенко).

Вправа 9. *Прочитайте текст. Виділіть слова іношомовного походження та поясніть їх правопис.*

Колиска наукових знань

Державам, що колись виникли в долині Тигру, судилося стати коліскою найстаріших в історії людства наукових знань.

Глиняні книги розповіли нам, що математичні знання мудрих вавилонян не обмежувалися чотирма діями арифметики. Вони легко обчислювали відсотки, вміли виміряти площу різних геометричних

фігур, за тисячу років до народження Піфагора знали його теорему. Існувала у Вавилоні складна таблиця множення, тамтешні математики знали піднесення до квадратного ступеня і добування квадратного кореня. Поштовхом до розвитку математичних знань були практичні вимоги часу. Наш семиденний тиждень також там народився. Тут закладено основу сучасної науки про будову й розвиток небесних тіл.

На початку II тисячоліття до нашої ери вавилонські астрономи вже визначали серед небесних світил нерухоми зірки та п'ять рухомих планет: Венеру, Марс, Юпітер, Сатурн і Меркурій. На основі тодішніх астрономічних спостережень було винайдено календарну систему, що її згодом успадкували всі європейські народи.

Спливають роки. У Персії міцніє нова світова держава. І коли цар персів Кір, завоювавши майже всю Азію, підійшов зі своїм військом до стін Вавилону, перед ним покірно відчинилася міська брама.

З часом торгівля та промисловість перемістилися з Вавилону в інші, нові центри. Життя покидало колись прекрасне горде місто. Вавилоняни знімались з насиджених гнізд.

Остання надія на відродження промайнула, коли на вавилонську землю ступили війська Олександра Македонського, але тут він зустрів свою смерть. І настало запустіння. Розсипалася цегла, розвалювалися будинки, їх уже нікому було відбудувувати. Вмирили дерева одного з семи чудес стародавнього світу – висячих садів Вавилону. Вітер заносив руїни піском... (За П. Утевською).

Вправа 10. *Перепишіть текст. Підкресліть слова іношомовного походження. Поясніть їх правопис.*

Соломія Крушельницька

Поціновувачі бельканто добре знають, що, мабуть, жодна прем'єра не провалювалася з таким тріском, як «Мадам Баттерфляй» Джакомо Пуччіні 1904 року в Мілані. Глядачі обурено свистіли. Маєстро почувався розчавленим. З часом колеги вмовили його переробити твір, а на головну партію запросити Соломію Крушельницьку.

Вона погодилась не відразу. Соломія була тверда. Радила метру скоротити вступну арію, яка, на її думку, і втомила глядача. Пуччіні довелося погодитися. На прем'єрі оновленої опери публіка сім разів викликала композитора й акторів на сцену. Це був триумф. Зворушений і вдячний маєстро надіслав Соломії свій портрет з написом «Найпрекрасніший і найчарівніший Баттерфляй». Меа Крушельницька, як називали її італійці, докорінно змінила уявлення про цю роль. І, звичайно, про себе.

Образ оперної дівки кінця XIX – початку XX ст. істотно відрізняється від сучасного. У ті часи гастрольний графік та репертуар зазвичай визначали не самі співачки, а імпресаріо, антрепренери, агенти, диригенти. Навіть якщо йшлося про гучно відомих примадонн, усе вирішували чоловіки. Сама ж артистка мусила вміти співати, зітхати, страждати від мігрені, вчиняти істерику та приймати квіти й коштовності від шанувальників. Хто завгодно, але не Крушельницька. Всесвітньо відомі диригенти Артуро Тосканіні й Леопольдо Муньйоне суперничали – хто надасть кращі умови для виступу. «Я й надалі знаходитиму радість у вірному служінні Вам», – писав Соломії один з найвідоміших оперних антрепренерів, погоджуючи умови чергового контракту. «Щиро дякуємо за ласкаву згоду виступити у нас», – розливався соловейком директор Нью-Йоркської Метрополітен-опери Моріс Грау (С.Осока).

Правопис складних слів

Правопис складних іменників

Складні іменники пишуться разом та через дефіс.

Разом пишуться іменники:

1. Утворені з двох або кількох основ за допомогою сполучних голосних **о, е, є**. **О** пишеться після твердих приголосних: *паровоз, чорнозем, водограй, ясновидець, серпоріз, лісосмуга*; **е** – після м'яких приголосних: *зорепад, землерийка, вогнегасник*; **є** – після основи першої частини на **й** або на подовжений м'який приголосний: *боєприпаси, життєдайність, життєлюб*.

2. Утворені з двох або кількох основ без сполучних голосних: *медінститут, радіотелемайстер, сорокаріччя*.

3. Утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: *гречкосій, Вернидуб, дурисвіт, болиголов, Непийвода*.

4. Складні іменники, першою частиною яких є **пів-, напів-, полу-, спів-**: *півдня, півквартири, полудрабок, полудень, півгодини, співавтор*.

Увага! Після **пів-, напів-** перед **я, ю, є, ї** пишеться апостроф: *пів'яблука, пів'якоря, пів'їдальні, пів'яру, пів'ягоди, пів'юрти*.

Власні назви з **пів-, напів-** пишуться через дефіс: *пів-Європи, пів-Києва, пів-Вербівки, пів-Криму, пів-Парижа*.

5. Складноскорочені слова, першою складовою частиною яких є **авіа-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, гіпер-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, рентгено-, соціо-, стерео-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-**: *автогонки, автомобіль, геометрія, велогонки, біологія, водомір, газопровід, кінофестиваль, псевдопатріот, рентгеноскопія, стереозвук, фотографія, лжесвідок*.

6. Утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника *сто* – називного) та іменника: *стоп'ятдесятиріччя, сторіччя, семисотка, п'ятиденка*.

7. Утворені від початкових частин кожного твірного слова: *міськвиконком, облвиконком, фізорг, юннат*.

8. Утворені від початкових звуків твірних основ: *ВНЗ, неп, ЖЕК, НАТО, ООН*.

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники з обома відмінюваними частинами:

а) іменники з різним (протилежним) змістом: *імпорт-експорт, купівля-продаж*;

б) іменники, що позначають казкових персонажів: *Івасик-Телесик, баба-яга, Сорока-Білобока, Сивка-Бурка, Зайчик-Побігайчик, Лисичка-Сестричка, Горобець-Молодець*;

в) іменники, що означають спеціальність, професію: *льотчик-випробовувач, художник-живописець, лікар-терапевт, учитель-словесник, лікар-еколог*;

г) іменники, утворені за допомогою близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: *батько-мати, хліб-сіль, пращури-поляни, стеблина-билина, щастя-доля*.

2. Складні іменники, у яких відмінюється друга частина:

а) іменники з першою складовою частиною **віце-, екс-, лейб-, максі-, міні-, міді-, обер-**: *віце-прем'єр, екс-президент, лейб-медик, обер-лейтенант, максі-спідниця, міні-футбол*;

б) іменники, в яких перше слово виражає певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *жар-птиця, козир-дівка, стоп-кран, ракета-носіє, Свят-вечір*;

в) іменники, що означають державні посади, військові та наукові звання: *прем'єр-міністр, контр-адмірал, член-кореспондент, генерал-майор, штабс-капітан*;

г) іменники на позначення складних одиниць виміру: *людино-день, кіловат-година, кілограм-молекула*;

д) іменники, що позначають назви істот, комах, рослин: *сон-трава, брат-і-сестра, люби-мене, розрив-трава, чар-зілля, заєць-русак, гуси-лебеді, вовк-сіроманець*.

Вправа 1. *Перепишіть речення. Поясніть правопис складних іменників.*

1. Найшовсь-таки один козак Із міліона свинопасів, Що царство все оголосив: Сатрапа в морду затопив. 2. Вміла мати брови дати, Карі оченята, Та не вміла на сім світі Щастя-долі дати. 3. Проклятий час-годинька, що ти народилась! 4. Єсть люди на світі – Сріблом-злотом сяють, Здається, й панують, А долі не знають. 5. Сирота-собака має свою долю, Має добре слово в світі сирота. 6. Один я на світі без роду, і доля – Стеблина-билина на чужому полі. Стеблину-билинку вітри рознесуть. 7. А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, Підняв гори-хвилі. 8. Слава тобі, любомудре, Чеху-слав'янине! Що не дав ти потонути В німецькій пучині Нашій правді. 9. Привітай же в своїй славі І мою убогу Лепту-думу немудрую Про чеха святого, Великого мученика, Про славного Гуса. 10. І знову шкуру дерете З братів незрячих, гречкосіїв, І сонця-правди дозрівать В німецькі землі, не чужії, Претесея знову!.. 11. А може, їй легше буде на тім світі, Як хто прочитає ті сльози-слова. 12. Цар цвенькає, а диво-цариця, Мов та чапля між птахами, скаче,

батьориться (Т. Шевченко). 13. Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням (М. Стельмах). 14. Із Бієвець до Семигор була простіша дорога (І. Нечуй-Левицький). 15. Заходить за хмари зоря-зоряниця, І гомін стихає кругом, А місяць злітає, неначе жар-птиця, Над сонним і тихим вікном. 16. Рученьки-ніженьки, лагідні очі, Спокійної ночі, скінчилася гра. 17. На котячих лапках Сонько-Дрімко ходить, Каже він малятам Пустувати годі! (Усна народна творчість). 18. Кобзар співав в пустелі Косаралу, У казематах батюшки-царя (Л. Костенко).

Вправа 2. *Запишіть лише ті іменники, основи яких утворені за допомогою сполучних голосних о, е, є. Поясніть їх правопис.*

Лісосмуга, життєздатний, серпоріз, смолоскип, бджолоїдка, бджілка-трудівниця, сорокопуд, сорокопуд-жулан, шифрограма, хліб-сіль, життя-горіння, самопосвята, жінка-журналістка, літературознавець, лелека-чорногуз, член-кореспондент, верболіз, цілеспрямованість, самопожертва, короткочасність, болиголова, гуси-лебеді, здоровило-сотник, вітер-пустун, сон-трава, жалоці-болі, природолуб, богослов, повість-хроніка, срібло-злото, картограф, дурисвітка, братолюбіє, грязелікування, бальнеофактори, пароплав.

Вправа 3. *Утворіть від поданих слів складні іменники та запишіть їх у дві колонки: в одну – які пишуться разом, у другу – черед дефіс. Поясніть їх правопис.*

Короткий, час; верба, лоза; ліс, смуга; тисяча, листків; серп, різати; смола, кипляча; падає, листя; сіно, косити; чудо, творити; носити, листи; чорні, брови; бог, слово; природа, любити; життя, писати; світ, відчувати; хліб, робити; воля, любити; життя, радіти; різні, барви; знати, мова; швидко, ходити; напів, бити; пів, Європа; пів, яблуко; вісім, класи; інженер, механік; пів, обличчя; вранці, рано; радіо, рупор; пів, абрикос; життя, буття; стоп, кран; мікро, міліметр; літак, снаряд; екс, президент; лейб, медик.

Вправа 4. *Перепишіть речення. Підкресліть складні іменники. Поясніть їх правопис.*

1. Так коло полудня в неділю Та на Зелених ще й святках, Під хатою в сорочці білій Сидів з бандурою в руках Старий

козак (Т. Шевченко). 2. А під горою вишня-наречена вже до віночка міряє туман. 3. Мене дивує, що в дитинстві мене нічого не дивувало. Ходив гарбуз по городу. На яблуні сиділа Жар-птиця. 4. Я ж у віршах Вернигора, а вже п'ю валідол. Сяду в тиш пароплава, щоб подалі відплив. 5. По вислуханню всіх контроверсій суд має перейти до пропозицій. 6. Медсестра моя, вишенька, приголубить мене. Незбагненна це тонкість: кожен критик буй-тур 7. А перший цар був скіфський Таргітай. І, як легенда каже прастара, він син Дажбога і дочки Дніпра. (Л. Костенко). 8. Я перебралася до дочки, бо і в мене теж нема родини, крім дочки-єдиниці (І. Нечуй-Левицький). 9. Напевне все життя він буде мати і радість хлібів, і житній смуток, що перейшов від нього, може, від пращурів-полян (М. Стельмах). 10. Судьба моя, не обминай мене, бува, журбою, ні пилом сивим, ані слізьми, ані людьми, ні жалощами-болями (А. Малишко). 11. Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше – тільки ж у землі (П. Тичина).

Вправа 5. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних іменників з пів-, напів-*.

1. Вже скрізь у нас є школи братські, (пів)України – сироти козацькі. 2. Біліє сніг в лелечому гнізді, і льоду вже намерзло (пів)бадді. 3. Минають ночі думами, (пів) снами. 4. Якісь пташки шиширхають у нетрях... Десь виє вовк у хащах лісових... Ну що ж, ту ніч були ми серед мертвих, а цю ніч будем між (напів)живих. 5. Лежать під лісом люди на траві, на грудях склавши руки воскові, лицем до неба, тьмою оповитого, (напів)укриті хто сачком, хто світою. 6. (Пів)війська вже не встоїть на ногах. 7. А через (пів)життя, коли ти вже здорожений, ця нереальна мить – як сон серед садів! 8. Іду в полях. Нікого і ніде. (Пів)неба захід – золото червоне... 9. І знов лелека молиться до зірки. Клинець городу хочу врожаю. Є жменя жита, маку є (пів)мірки, і чорнобривці, й трохи рижію (Л. Костенко). 10. Виглядає Катерина... Минуло (пів)року; Занудило коло серця, Заколело в боку (Т. Шевченко). 11. Весь тік, більше як на (пів)верстви, був заставлений ширтами. 12. Старий, аж трухлявий, корчмар... налив Миколі (пів)кварти горілки й трохи не долив. 13. Він був ладен втратити (пів)Вербівки, аби тільки помститись над Миколою. 14. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в

море (пів)кругом. 15. (Опів)ночі все затихло і вгамувалося. 16. Сонце тільки що звернуло з (пів)дня (І. Нечуй-Левицький). 17. Березень і (пів)квітня обдурили природу й хліборобів. У Косові зацвіли черешні, а на Закарпатті всі сади. 18. Здивується (пів)Європи, що письменник Гнат Хоткевич у глухому гуцульському селі Краснолові 1909 року заснував Гуцульський театр (С. Пушик). 19. Один син не син, два сини (пів)сина, три сини – ото тільки син (Усна народна творчість).

Вправа 6. *Продовжіть ряди складних іменників.*

Мало-: малолітражка, малогабаритка, малограмотність і т.д.

Прямо-: прямудушність

Пів-: пів'яблука

Авто-: автосервіс

Паро-: пароплав

Радіо-: радіомайстер

Буре-: буревій

П'яти-: П'ятихатка

Сtereo-: стереокіно

Міні-: міні-спідниця

Екс- : экс-президент

Гідро-: гідроелемент

Авіа-: авіарейс

Вправа 7. *Перепишіть речення. Поясніть правопис складних іменників.*

1. Обіруч краси-дороги, Де машини йдуть, Золотіше золотого Соняхи цвітуть (М. Масло). 2. Даром, дівко, квіти сієш, Вони тобі не зійдуть, Даром батька-магір просиш, Бо за мене не дадуть. 3. Ой горе тій чайці, часці -небозі, Що вивела часняток при битій дорозі. 4. Рости, рости, клен-дерево, Рости вгору високо, – Поховали панатамана в сиру землю глибоко (Усна народна творчість). 5. Привітай же благодуже Мою сиротину, Наш великий чудотворче, Мій друже єдиний! (Т. Шевченко). 6. І от щоранку, від восьмої до дев'ятої, коли групи йдуть на практику, наш маленький райцентр, наполовину розбитий бомбами і снарядами, гуде піснями. 7. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав,

коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусеня взяло Івасика на свої крилята (Гр. Тютюнник). 8. Невже твої уста-коралі У моря щастя я знайду?.. Невже твої гадюки-руки Мене, як лози, обів'ють?.. 9. Ой сонечку-батечку, Догоди, догоди, А ти, земле-матінко, Уроди, уроди. 10. Живу в якімсь чаду-тумані... 11. Чом ти між нами, чом не на ниві, Де твої сестри-волошки цвітуть? (О. Олесь). 12. Ну, як, скажіте, жити людині, яку називають Півторакожуха? Хто і з якої причини так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? (Є. Гуцало).

Вправа 8. *Перепишіть текст. Знайдіть складні іменники, поясніть їх написання.*

Деревій

Якщо ви гарячої літньої днини, коли й вітерець не шелесне, стомитесь у дорозі та присядете десь на горбку відпочити, то відразу вдихнете гіркувато-приємний освіжаючий дух деревію, що тут-таки довкруг розсипав свої білі (або й рожеві) щитоподібні суцвіття на високих і міцних внизу брунатних стеблах. Коли ж помнете в долонях один такий щиток або потрете візерунчасті листки і глибоко вдихнете бальзамовий запах, то відчуєте, як стало вам легко, приємно, як прибувають сили. Ось ви вже й готові бадьоріше продовжувати свою путь.

Ця багаторічна трав'яниста рослина надзвичайно поширена по всій Україні. Її невибагливість, життєздатність, плодючість, чіпкість і витривалість ніби не знають краю, не мають меж. Деревій можна знайти практично скрізь: у лісах і чагарниках, на галявинах і узліссях, на вкритих травною степових схилах і високих берегах річок, в низинах і байраках, попід парканами і вздовж доріг, у лісосмугах і на сухих луках. Нерідко сусідами його є звіробій і материнка, петрові батоги і подорожник.

Часто цю траву називають тисячолісником, бо має листя дрібно посічене, наче на одному черешку кучерявиться безліч маленьких листочків. За давнини мав ще й інші назви – серпоріз, порізняк, кривавник. На панщину ходили жати серпами. І як порізувалися серпом чи проколювалися стернею, то вживали для лікування цю рослину. А на Запорозькій Січі користувалися

серпорізом і для лікування вогнестрільних ран. Свіжозібраний серпоріз товкли у дерев'яній ступці, потім змішували зі свіжим топленим салом. Застосовували і сухий: терли на порошок, насипали на полотно, яке спочатку прогрівали на вогнищі, і туго обгортали ним рани... (Л. Павленко).

Правопис складних прикметників

Складні прикметники пишуться разом та через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні прикметники, які утворені від складних іменників, що пишуться разом: *працездатний – працездатність, світоглядний – світогляд, лісостеповий – лісостеп.*

2. Складні прикметники, утворені від підрядного сполучення:

а) прикметника з іменником: *білий сніг – білосніжний, Далекий схід – далекосхідний, ясне чоло – ясночолій, червоний бік – червонобокий;*

б) іменника з числівником: *два поверхи – двоповерховий, п'ять років – п'ятирічний, три елементи – трьохелементний, три дні – триденний;*

в) іменника з дієсловом: *будувати машини – машинобудівний, очищати нафту – нафтоочисний, збирати зерно – зернозбиральний;*

г) прислівника з прикметником або дієприкметником: *новоутворений, вищезазначений, швидкодіючий;*

Увага: Якщо першою частиною складного прикметника є прислівник, то він може писатися і разом, і окремо: *вічно зелений і вічнозелений, вище зазначений і вищезазначений, життєво важливий і життєвоважливий.*

Різне написання прислівника в деяких випадках залежить від його змістового навантаження (наскільки прислівник логічно наголошений і зберігає самостійне логічне значення): 1. *З вітром весняним сосна розмовляє, вічнозелена сосна* (Леся Українка). 2. *Під вічно сяючим наметом Вона своїм тяжким трудом Наповнить кожну квітку медом, І кожен колос – молоком* (М. Масло).

Через дефіс пишуться:

1. Складні прикметники, які утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *дизель-моторний – дизель-мотор, соціал-демократичний – соціал-демократ, віце-президентський – віце-президент, екс-прем'єрський – екс-прем'єр, генерал-губернаторський – генерал-губернатор.*

2. Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ за принципом сурядності (між словами можна вставити сполучник *і*, оскільки вони рівноправні): *північно-східний (і північний, і східний), робітничо-селянський (і робітничий, і селянський), гіркувато-присмний (і гіркуватий, і присмний).*

3. Складні прикметники, в яких перша частина закінчується на **-ико(-іко)**: *механіко-математичний, критико-бібліографічний, історико-культурний, політико-економічний.*

4. Складні прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-:** *військово-інженерний, військово-спортивний, воєнно-стратегічний, але: військовозобов'язаний, військовополонений.*

5. Складні прикметники, які позначають якість з додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *темно-зелений, блідо-рожевий, сніжно-білий, кисло-солодкий, але: жовтогарячий, червогарячий.*

6. Складні назви проміжних сторін світу: *південно-східний, північно-західний, норд-остівський.*

7. Складні прикметники, утворені повторенням одних і тих же синонімічних або антонімічних слів: *старий-престарий, видимий-невидимий, густий-прегустий, білий-білий.*

Вправа 1. *Перепишіть речення. Поясніть правопис складних прикметників.*

1. У повсякденному побуті людей посвіт відігравав не лише практичну як елемент освітлення, але й не менш символічну роль – збереження в ширшому значенні родинного вогнища, продовження родовідних традицій, виконував оберегові функції в хліборобських і звичаєвих обрядах (В. Скуратівський). 2. Весела карусель – червоножовті крісла, як попруги. Нема осель. Весела карусель – червоножовті крісла, як папуги. 3. Несподівано квіти яскраві спалахнули на сірому тлі. Пурпурові, жовтогарячі, найяснішим квітам рідня.

4. Темнооким чудесним гостем я чекала тебе з доріг (Л. Костенко).
5. Гірка та важка ти, хліборобська доле! Ранніми туманами вкрита, дрібними дощами полита, потом та кривавицею примочена! Податками тебе примучено, важкою працею прикручено, землею-матінкою обділено! (Панас Мирний). 6. У робочому фартусі, щойно прийшовши з роботи, лише скинувши кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. У сліпучо-білій сорочинці, воно спало сидячи (І. Багряний). 7. Ніколи я не знав, що так люблю – До болю, до смертельного жалю – Понад Дніпром сріблісті верболози. Березу, що прозорі ронить сльози На тиху, присмирнілу мураву, Бур'ян в напівзасипанім рову (М. Рильський). 8. Якись он квіти, сині-сині, на голу цеглу повились. Спиває ранок по росині, як в нас під хатою колись. (Л. Костенко).

Вправа 2. Поясніть правопис складних прикметників та іменників.

Електрокардіограф, шляхобудування, всесвітньовідомий, всесвітньо-історичний, загальноприйнятий, загальновідомий, сільськогосподарський, високоповажний, напівнезалежний, сімнадцятирічний, сонцезахисний, сорокаденний, машиноремонтний, густо-синій, однозначний, дівчина-калина, землевласник, місцеположення, жук-рогач, життєлюбний, однозначний, сталеплавильний, електротехніка, швидкоплинний, червоногарячий, життєрадісний, жовтогарячий, кисло-солодкий, джерелознавець, законодавчий, законодавець, першокласний, прямодушний.

Вправа 3. Від поданих слів та словосполучень утворіть складні прикметники. Поясніть їх правопис.

Буйний лист; п'ятнадцять літ; багато, страждати; величний, байдужий; сто голосів; тихо, віяти; темний, зелений; ясна блакить; сіра зелень; біла грива; жовтий, гарячий; багато років; гіркуватий, приємний; подібний, щит; здатний жити; вогняні стріли; свіжим зібрати; вік пам'ятати; сильний, рожевий; повно води; довго ждати; темний, синій; творити чудо; новий, народився; сліпучий, білий; жовтий, зелений; просте, волосся; народна, пісня; складний, підрядний; носити, вінце; різний, характер; соціальний, побутовий; старий, світський; новий, модний; точно, об'єктивна; довго, ждати.

Вправа 4. *Перепишіть текст. Підкресліть складні слова.*

Співець душі народної

Славнозвісний український кобзар Остап Вересай походив із родини кріпака-музики. Сліпий від 4-річного віку. Мешкав у селі Сокиринцях на Полтавщині. Мав виняткової краси високий тенор. Прославився по всій Україні та поза її межами високохудожнім майстерним виконанням народних дум і пісень – історичних, побутових, козацьких, чумацьких, жартівливих і сатиричних.

1873 року виконував свій репертуар на спеціальному засіданні Південно-Західного Відділу Географічного Товариства у Києві, 1874 – у Петербурзі, куди його возив наш великий композитор Микола Лисенко, який вивчав його пісенну творчість і записав від нього багато мелодій.

Остапа Вересая знав і любив слухати Тарас Шевченко. Подарував йому свого «Кобзаря». О.Русов і П.Чубинський записали від Остапа Вересая понад двадцять творів різних жанрів, серед яких, зокрема, народні думи «Як три брати з Азова втікали», «Невільницька», «Дума про бурю на Чорнім морі», «Про удову та трьох синів», «Про Олексія Поповича» та інші.

Від 1959 року у селі Сокиринцях є світлиця – музей Остапа Вересая (В. Козирський, В. Шендеровський).

Вправа 5. *Продовжіть ряди складних прикметників. Поясніть їх правопис.*

Загально-: загальновідомий, загальновизнаний, загальнолюдський...

Ясно-: ясноголовий...

Сонце-: сонцезахисний...

Далеко-: далекоглядний...

Життя-: життєлюбний...

Зерно-: зерносковище...

Напів-: напівстиглий...

Історія-: історико-філософський...

Електро-: електрокардіограф...

Пів-: пів-Києва...

Багато-: багатоводний...

Довго-: довгожданий...

Вправа 6. *Знайдіть у тексті складні прикметники. Поясніть їх правопис.*

1. Лаврін углядив, що ту чорноволосу голову двічі оббивали жовтогарячі кісники, а за кісники були затикані цілі пучки червоного маку. 2. Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком. 3. Щоки червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк. 4. – Добровечір тобі, дівчино! Чи далеко звідсіль до села? – спитав Лаврін (І. Нечуй-Левицький). 5. А генеральші чорнобровій, що тепер снилося? 6. Чотири гостя привели сивобородого. 7. Хрест високий на кладовищі трохи збоку Златомальованій стоїть. 8. Зорі сяють; серед неба Горить білолиций. 9. Людей не чуть, через базар Кажан костокрилий перелетить. 10. А ясновельможний, на воронім коні, Блисне булавою – море закипить... 11. На розмову тихосумну, На раду з тобою Опівночі падатиму Рясною сльозою. 12. І той собор тисячоглавий Уголос лають (Т. Шевченко). 13. Обрядовим є хліб і в новорічні свята (Л. Орел). 14. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні (М. Коцюбинський). 15. Вниз від вулиці, розділені ясно-зеленими смужечками ровів, оксамитно-темними стрічечками збігали до річки городи. 16. Внизу широкою долиною, поміж зелено-синіх, яскраво-зелених і жовтогарячих кучугур розквітлих верб, верболозу та густого лозняка, в'юнилась, сліпуче іскрила в сонячних променях і рябіла на мільких перекатах Чорна Бережанка (В. Козаченко).

Вправа 7. *Підберіть до складних прикметників відповідні за змістом іменники.*

Наприклад: гіркувато-приємний смак.

Гіркувато-приємний, гостролистий, вінценосний, худосилий, чорнобровий, козлоногий, круглолиций, первозданний, животворящий, ясновельможний, староденний, щитоподібний, сиво-рожевий, темно-синій, повновидий, жовтогарячий, всесвітній, ніжно-зелений, темноволосяй, вісімдесятилітній, однорогий, багатолікий, вікопомний, важкохворий, п'ятирічний, червоногарячий, сніжно-білий, лісостеповий.

Вправа 8. *Перепишіть текст. Поясніть правопис складних прикметників.*

Барвисті мальви

Палахкотять біля вікон животрепетним вогнем розвихрені мальви, шугають червоними язиками багаття під самісіньку стріху, того й гляди, від їхнього полум'я загориться хата... Ніхто не знає, коли й хто посадив їх на сонячному причілку. Мати кажуть, що ті рожі посадила колись давним-давно ще бабуся у свої дівочі літа... Чи не відтоді бере свій початок пісня: «Посадила рожі я край вікна...». Мабуть, разом з цими чудесними квітами, що ростуть на високих стеблах, народилася й пісня та пішла в люди.

До пишного розмаїття мальв усі давно звикли, і стали вони невід'ємною частиною родини. Щороку ранньою весною з-під землі з'являлося зелене пагіння, за кілька ночей воно виростало вище призьби, привітно заглядало у вікна. На високих стеблах в'язалися десятки бутонів, які в кінці весни зацвітали червоними, світло-рожевими й темно-пурпуровими квітами. Здавалося, то й не квіти, а якийсь чарівник розвішав на пружних високих пагіннях малинові, оранжеві, сріблясті дзвоники. Вечорами тихими, коли спадала літня спека, мальви стояли вчисті серед золотого надвечір'я, тихо граючи чарівну пісню на своїх чутливих трубках.

І тоді стара хата ставала незвичайною, бо стояла вся в прекрасному живому вінку у центрі пелюсткового багаття. І ніякі казкові, кришталеві палаци не могли зрівнятися з чарівним видовищем простої селянської оселі серед буйноти барвистих мальв. Іншим ставало подвір'я, і трохи похилі дощані ворота, і плетений тин, який уростав у рожеву гущавину. Дівчата любили вогнисті рожі, бо й самі нагадували чимось ці квіти – і зеленим клечанням, і ніжним шепотом, і юною долею (І. Цюпа).

Вправа 9. *Напишіть текст. Поясніть правопис складних іменників та прикметників. Провідмініайте на вибір один із складних прикметників.*

Микола Аркас – історик

Ще й досі Миколу Миколайовича Аркаса ми більше знаємо як композитора й культурно-освітнього діяча. Втім, автор прекрасної

опери «Катерина» за твором Т.Г.Шевченка, романсів, патріотичних і ліричних поезій, серйозно займався питанням історії. Написав науково-популярну книгу «Історія України-Русі». То була перша дослідницька узагальнююча праця з історії нашої Вітчизни, видана українською мовою. Вона вийшла 1908 року в Петербурзі небувалим, як на той час, тиражем – 7 тисяч примірників і була зустрінута сучасниками з великим задоволенням.

У передмові до видання «Історії ...» Аркас зазначав: «Я не мав на меті писати науковий твір. Я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів аж до останніх».

Завершується книга описом подій 1907-го. Тираж розійшовся за кілька місяців. Друзі-однодумці заохочували статського радника у відставці готувати друге видання «Історії ...». Та життя розпорядилося по-іншому. Після смерті Аркаса його книгу перестали помічати, а в пожовтневий період її зарахували до буржуазно-націоналістичних і просто забули про неї, як і про самого автора. Знову побачила світ книга через 82 роки. Факсимільне її видання тиражем 30000 примірників здійснено видавництвом «Вища школа» у Києві (Н.Руденко).

Правопис складних числівників

Складні числівники пишуться разом, окремо та через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні кількісні числівники: *шістдесят, вісімсот, чотириста, трьохсот.*

2. Складні порядкові числівники: *шістдесятий, дев'ятисотий, двохсотий, семимільйонний.*

3. Неозначено-кількісні числівники: *декілька, кільканадцять, кількасот.*

4. Схожі з числівниками прикметники, у яких в постпозиції є компоненти **-сотий, -тисячний, -мільйонний**: *багатотисячний, двохсотий, двадцятишестимільйонний, шістдесятисемимільйонний, кількамільйонний, багатомільйонний.*

Увага! Складні прикметники з числівниковими основами пишуться разом: *двоповерховий,*

*двадцятишестиповерховий, трьохелементний,
шістдесятип'ятирічний.*

Окремо пишуться складені кількісні та порядкові числівники: двадцять два, двісті тридцять сім, тисяча шістсот сорок вісім, тисяча дев'ятсот двадцять шостий.

Через дефіс пишуться порядкові числівники, написані цифрами та буквами: 20-й, 12-ї, 5-го, 35-тисячний, 6-мільйонний.

Вправа 1. *Перепишіть текст, записавши цифри словами.*

Найвідоміші гори України

Головний хребет простягається на 20 км, досягає висоти 2000 м, своїм розташуванням та протяжністю займає домінуюче положення в дузі Карпат від Татр до Роднянських Альп.

Хребет починається над селами Ясіня і Лазещина розгалуженнями Петроса, на Петросі досягає висоти 2020 м над рівнем моря. Між Петросом і Шешулом – перевал 1591 м, південні схили якого спираються на полонину Рогнеску. Північно-західний відріг Петроса через г. Петросул 1861 м та Шасу 1564 м. За Петросом настає 6-ти кілометровий розрив хребта зі зниженням до 1550 м на перевалі Германеска.

Говерла, 2061 м – східний сусід Петроса, найвища вершина Чорногори та України. Має конусоподібну форму. Вкрита альпійськими луками, чагарниковими пустищами, подекуди – кам'яні осипища. Біля підніжжя – один із витоків Пруту, водоспад. Знаходиться у межах охоронної зони Карпатського заповідника.

Властиво, з Говерли починається основна частина Чорногори, яка тягнеться з північного заходу на південний схід одностайною лінією хребта, що формується вершинами: Говерла, 2061 м, Брецькул, 1911,5 м, Пожижевська, 1822 м, Данциж 1856 м, Туркул, 1933 м, Ребра, 2001 м (із східним відрогом – Шпицями, 1863 м і південно-західним відрогом Гутен Томнатиком, 2016 м), Бребенескул, 2036 м (із східним відрогом – Кедроватим і південно-західним відрогом – Дамською, 1817 м), Мунчель, 1998 м (із східним відрогом – Степанцем, 1655 м), Дземброня, 1877 м, Бальзатул, 1851 м

(із східним відрогом – Смотричем, 1898 м), Піп Іван, 2020,5 м (з південно-східним відрогом – Шурином, 1773 м), Васкул 1731 м, і закінчується (геологічно) на перевалі Шибенський, орографічно – на г. Стог. Ці та інші вершини відділені одна від іншої неглибокими сідлами, висота яких від Говерли до Попа Івана ніде не спадає нижче 1750 м (Із журналу).

Вправа 2. *Запишіть цифри словами. З поданими словосполученнями складіть речення.*

Багато, тисяча, тираж; 400, учень; багато, мільйон, населення; кілька, тисяча, натовп; 800, тонна, споруда; 425, кілометр; 24, поверх; 850, метр; 45, хвилини; 50, метр.

Вправа 3. *Запишіть цифри словами.*

46, 50, 900-й, 470-й, 800, 50000-й, 386, 829, 270, 435, 70, 29, 58, 365, 29-й, 735-й, 19-й, 38.

Вправа 4. *Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники.*

45 літ, 52 хвилини, 22 доби, 365 днів, 200 кілометрів, 42 поверхи, 304 грамів, 12 мов, 45 секунд, 98 центнерів, 16 тонн, 74 метри, 95 років, 23 знаки, 40 хвилини.

Вправа 5. *Перепишіть текст, записавши цифри словами.*

Каспійське море

Каспійське море очолює рейтинг «Найбільші озера світу». Воно є безстічним озером, і вода в ньому солоня, від 0,05 % біля гирла Волги до від 11-13% на південному сході.

Каспійське море за формою схоже на латинську букву S, протяжність його з півночі на південь – приблизно 1200 кілометрів, із заходу на схід – від 195 до 435 кілометрів, у середньому 310–320 кілометрів.

Площа Північного, Середнього і Південного Каспію становить відповідно 25, 36, 39 відсотків від загальної площі Каспійського моря.

Протяжність берегової лінії Каспійського моря оцінюється приблизно в 6500–6700 кілометрів, з островами – до 7000 кілометрів.

Береги Каспійського моря на більшій частині його території – низовинні і гладкі. Площа і об’єм води Каспійського моря значно змінюється залежно від коливань рівня води. При рівні води 26,75 м площа складає приблизно 371 000 квадратних кілометрів, об’єм вод – 78648 кубічних кілометрів, що складає приблизно 44 відсотки світових запасів озерних вод. Максимальна глибина Каспійського моря – у Південно-Каспійській западині, у 1025 метрів від рівня його поверхні. За величиною максимальної глибини Каспійське море поступається лише Байкалу (1620 м) і Танганьїка (1435 м). Середня глибина Каспійського моря становить 208 метрів. У той же час північна частина Каспію – мілководна, її максимальна глибина не перевищує 25 метрів, а середня глибина – 4 метри (Із журналу).

Вправа 6. *Перепишіть текст. Числівники запишіть словами. Визначте тип відмінювання.*

Бабки

Найперші бабки з’явилися на землі 300 мільйонів років тому, коли хребетні ще тільки виходили з води на суходіл і робили там перші непевні кроки. Серед тих доісторичних бабок трапилися справжні велетні. Довжина їхніх крил сягала 75 см. Жодна інша комаха в світі не сягала таких розмірів.

Нині найбільша бабка мешкає у Центральній Америці, у Коста-Риці відстань між кінцями її крилець становить 12 см. Проте й будь-яка українська бабка – справжнє диво природи. Її очі складаються із 30 тисяч малесеньких оченят, якими вона може одночасно дивитися зусібіч і пильнувати, аби жоден ворог не підкрався до неї зненацька (З календаря).

Вправа 7. *Контрольний диктант.*

Хліб у нашому домі

Із давніх-давен хліб у великій пошані в нашого народу.

Раніше в Україні на щодень пекли житній хліб. Якщо борошна до нового врожаю не вистачало, домішували висівки, товчену картоплю, гарбуз, суху лободу. Вчиняли його на заквасці, місили у дерев’яній діжі. Випікання хліба мало свої правила, було, по суті, цілим обрядом.

Порожню дїжку, прикриту рушником, ставили на покуті. Хлїб у кожній хаті обов'язково лежав на столі, а біля нього лежала сіль.

У неділю і свята з житнього або пшеничного борошна пекли пампушки, пиріжки з сиром, маком, картоплею, капустою, ягодами, а із прісного тіста випікали коржі та млинці.

Їжею та окрасою був хлїб на всіх святах та в обрядах. І тепер жодне весілля не обходиться без короваю, а до нього випікають ще шишки, калачі, лежні тощо.

Готування короваю та частування ним весільних гостей належить до найбільш поетичних дійств народного весілля. Пекти його запрошують жінок, у сім'ях яких була злагода. На корж («підошву») наліплювали з тіста шишки, птахів, а в найбільшу шишку втикали свічки, запалювали їх і саджали коровай у піч.

А на весіллі в урочистій обстановці староста вирізав верхівку короваю і підносив на тарілці молодим, а дітям дарували шишки. Оздоблення короваю качечками, голубками, галочками уособлювало побажання продовження роду, щасливого подружнього життя, достатку тощо.

Із хлїбом ідуть на родини, на поминальний обід.

Обрядовим є хлїб і в новорічні свята. Обов'язково печуть пироги, їх подають колядникам, щедрівникам, несуть разом з кутею родичам.

З хлїбом на вишитому рушнику ішли навесні оглядати поле, сіяти, жати. Із хлїбом-сіллю ми нині зустрічаємо гостей, підносимо хлїб ювілярам (Л. Орел).

Правопис складних займенників

Складні займенники пишуться разом або через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складні займенники із словотворчими частками **аби-**, **ані-**, **де-**, **сь-**: *абихто, абищо, аніщо, дехто, децjo, щось*.

2. Складні заперечні займенники із часткою **ні-**: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий*.

Увага! Якщо між часткою та займенником стоїть прийменник, то **ні** пишеться окремо: *ні від чого, ні від кого, ні з ким, ні з чим, ні на кому*.

У сталих словосполученнях частка **ні** пишеться окремо: *ні те ні се, ні собі ні людям*.

Через дефіс пишуться складні займенники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-**: *будь-хто, будь-який, хто-будь, казна-що, хтозна – який, який-небудь, бозна-що*.

Увага! Якщо між частками та займенником є прийменник, то три слова пишуться окремо: *казна з ким, хтозна з чим, будь на чому, будь у кого, бозна з ким, де в кого, бозна до чого*.

Вправа 1. *Перепишіть слова, знявши риски. Поясніть правопис займенників.*

Будь/про/що, ані/за/що, хто/небудь, хтозна/який, бозна/що, бозна/з/кого, будь/на/чому, будь/хто, будь/у/кого, аби/про/кого, казна/чого, аби/з/ким, будь/у/кого, ні/кого, ні/до/чого, аби/який, з/аби/яким, з/аби/ким, ні/в/кому, ні /кому, казна/що, ні/за/скільки, ні/собі/ні/людям, не/аби/хто, не/аби/що, не/аби/який, у/чому/небудь, чому/сь, якийсь/то, хтозна/з/кого, аби/де.

Вправа 2. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис займенників.*

1. Щоб жити, ні/в/кого права не питаюсь (П. Тичина). 2. Хто/сь тут дивився зором золотим через Дніпро, у хтозна/які далі (С. Йовенко). 3. Якщо ви, людоньки, не дурні, то хтось/таки з нас у дурного зимував, таки/ утулив бог чийсь душу в пень (Є. Гуцало). 4. Моя хата скраю, я ні/чого не знаю (Народна творчість). 5. Так ні/хто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання (В. Сосюра). 6. Тільки де/кому снилася воля і рідна країна (З. Тулуб). 7. Ще треті півні не співали, ні/хто ні/де не гомонів. 8. В таку добу під горою Біля того гаю, Що чорніє над водою, Що/сь біле блукає. 9. На чужині не ті люди, Тяжко з ними жити! Ні/з/ким буде поплакати, Ні поговорити. 10. Пішов козак, сумуючи, ні/кого/не кинув. 11. А сироті треба самому придбать. Трапляється, часом тихенько заплаче, Та й то не од того, що серце болить: Що/небудь згадає або/що побачить... (Г. Шевченко).

Вправа 3. *Поставте складні займенники дещо, що-небудь, казна-який, будь-що, ніщо, ніскільки, абихто, який-небудь у родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках однини з прийменниками.*

Вправа 4. *Запишіть речення. Знайдіть складні займенники та поясніть їх правопис. Провідмініайте на вибір один із складних займенників.*

1. Ой маю, маю я оченята, Нікого, матінко, та оглядати, Нікого, серденько, та оглядати! Ой маю, маю і рученята... Нікого, матінко, та обнімати, Нікого, серденько, та обнімати! Ой маю, маю і ноженята, Та ні з ким, матінко, потанцювати, Та ні з ким, серденько, потанцювати! (Т. Шевченко). 2. Найбільш за все чомусь я любив моркву (О. Довженко). 3. Не палац княжий, а якийсь військовий будинок. 4. Вона тобі казна-чого наговорила, а ти слухаєш (Б. Лепкий). 5. Ну, вже пора мені щось готувати на вечерю (Г. Білоус). 6. Ніхто не постеріг, що надворі йшов сніг (М. Коцюбинський). 8. Та чого ж ти плетеш казна-що? Кажі діло – і часу не гай (Панас Мирний). 9. Будь-які застуди лікували чарівні калинові чаї (В. Супруненко).

Вправа 5. *Перепишіть текст. Знайдіть займенники, поясніть їх правопис.*

Магія слова

Одним із показників людської шляхетності є культура мовлення – поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне та етичне. У багатому мовному арсеналі виробилась і закріпилась ціла система словесних вітань: «доброго ранку», «доброго здоров'я», «доброго вечора у вашій хаті», «бувайте здорові».

Хоч до мови й увійшло багато словесних вітань, але люди завжди були обачливими з ними, до кожного випадку використовували далеко не увесь арсенал. Ранком чи в обідню пору вживали лише ті, що відповідали певному часові. На окрему розмову заслуговують і родинні звертання. Традиційно на Україні діти називали своїх батьків на «ви». Така форма диктувалася високою повагою до близьких людей.

Велике значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність – основна вимога мовного етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної розмови вираш обопільний. Лихослів'я, лицемірність, невміння вислухати колегу лише нервує, псує настрої.

Є в нашій мові коротке, але дуже тепле слово «дякую». Чи часто користуємося ми ним, особливо в магазинах? Цілий день стоїть за прилавком продавець. Беручи покупку, ми нерідко забуваємо сказати єдине слово. А воно б зняло в людини втому, підняло настрої.

Вироблені віками і закріплені в побуті кращі форми вітань – не звичайна людська забаганка. Це наш повсякденний етикет, наша культура, наше здоров'я не тільки в буквальному, але й переносному значенні. Інакше кажучи, це наш спосіб життя (За В. Скуратівським).

Вправа 6. *Напишіть диктант. Випишіть з тексту складні слова. Поясніть їх правопис.*

Життя квітів

Життя квітів починається з пролісків. Пролісок – квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату сніго-льодову скоринку, прогриваючи собі тісеньку і скромну проталинку, пнеться цупкий паросток, схожий на цибульку. Сьогодні це біло-зеленаво-жовтуватий хвостик, завтра це біло-зелена гостриця, післязавтра це вже довгий зелений листок з тоненькою стрілкою всередині. Ще за день брунька на кінці стрілочки розквітає враз твердою білою пащицею. І квітів визорує так густо, що земля знову стає біла і зимна від рясного холодного цвіту.

І негайно ж заквітовує ряст. Це вже весна. Квіти рясту фіалкові – теплі і сонячні. І хоча тіло квітки ще тверде, напружене, готове до опертя холоду й негоді – її дух вже ніжний, теплий, весняний. Вона вже пахне.

Потім з'являється жовтий козелець. Це вже повна весна. Квітка гаряча, як сонце. Вона м'яка й ніжна. Дух від неї йде не сильний, але це вже аромат. І росте козелець вже не з чорної землі. Довкола вже не тільки торішнє пріле листя, а й зелена трава, якої три дні тому ще зовсім не було. Над козелецем вже схиляється зелена брость і молода парость.

І тоді рясно вибухає фіалковий цвіт.

Густим килимом вкривають теплу землю фіалки. Вони пахнуть ніжно, радісно і хвилююче. Випростовує свої м'які волохаті пелюстки тихий сон. Стрімко зводяться легкі тремтливі дзвіночки. Все затоплює, все захоплює, все укриває войовничий, невідступний, швидкий барвінок. Надходить літо (Ю. Смолич).

Правопис прислівників

Прислівник – самостійна невідмінювана частина мови, яка означає ознаку дії чи стану або ознаку іншої ознаки.

Прислівники в українській мові пишуться окремо, разом, через дефіс, через два дефіси та комбінованим способом.

Окремо пишуться прислівники, які утворені:

1. Поєднанням двох іменників, числівників або займенників: *день у день, раз у раз, з боку на бік, від ранку до вечора, час від часу, один в один, рік у рік, з дня на день, з роду в рід, з кінця в кінець, рука в руку.*

2. Поєднанням іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку: *кінець кінцем, одним одна, сама самотою, честь честью, чин чином.*

3. Поєднанням прийменника *по* зі збірним числівником: *по одному, по двох, по трох, по шестеро.*

4. Поєднанням прийменника з іменником, який зберігає своє конкретне лексичне значення: *без відома, без жалю, без кінця, без ладу, без ліку, без мети, без пуття, без сліду, без сумніву, без угаву, без упину, без черги, в міру, в ногу, в обмін, в обріз, в цілості, до вподоби, до ладу, до лиця, до міри, до обіду, до останку, до пари, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до смаку, до снаги, до сих пір, за кордон, за кордоном, за світла, з-за кордону, з радості, з розгону, на бігу, на весну (але навесні), на видноті, на відмінно, на віку, на диво, на жаль, на зло, на льоту, на мить, на ніщо, на око, на прощання, на радість, на руку, на самоті, на скаку, на славу, на слово, на сміх, на совість, на ходу, на щастя, над силу, під силу, по вінця, по змозі, по можливості, по правді, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, уві сні, у стократ, через силу, як слід, як треба.*

Увага! Прислівники *по-латині, на-гора* пишуться через дефіс.

Разом пишуться прислівники:

1. Утворені за допомогою часток *аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-* : *абикуди, абияк, анічирк, дедалі, деінде, деколи, щоразу, щосили, щодуху, щодня, щонайбільше, чимало, якраз.*

2. Утворені сполученням прийменників з числівником: *вдвоє, втроє, вчетверо, вдвох, натроє, поодилиці, утрьох, утричі, заодно, спершу.*

3. Утворені сполученням прийменників із займенником: *внічию, втім, навіщо, передусім, почому.*

Але: *до чого, за що, за віщо* як додатки пишуться окремо.

4. Утворені сполученням прийменника з іменником: *безвісти, безперестанку, вбік, ввечері, вволю, вголос, вгору, вдень, взимку, взнаки, вкрай, восени, внизу, вночі, восени, вперед, впоперек, врозкид, врозкип, вряд, всмак, вицертъ, довіку, довкола, доволі, додолю, додому, докупи, донизу, дотла, доценту, заочі, запанібрата, запівніч, зарання, засвітла, збоку, звіку, згори, ззаду, зісподу, зозла, зрання, зсередини, набік, наверх, навесні, навиворіт, навиліт, навідліг, навідріз, навіки, нагору, надвечір, надворі, надміру, назустріч, наїздом, наостанок, напам'ять, наперекір, напівдорозі, напровесні, нарівні, наспіх, насподі, нарозхват, обік, одвіку, опівдні, опівночі, опліч, поблизу, поволі, позаду, посередині, скраю, спереду, убік, угору, удень, узнаки, укупі, униз, уночі, упоперек, уранці, урешиті, урозкип, усередині, усмак.*

5. Утворені сполученням прийменника з коротким прикметником: *віддавна, востаннє, допізна, догола, зрідка, замолоду, заново, нарівні, помалу, нарізно, стиха.*

6. Утворені сполученням прийменника з прислівником: *віднині, відтепер, навічно, насправді, отак, повсюди, занадто.*

7. Утворені з кількох основ: *голіруч, звідусіль, запанібрата, мимохідь, мимохить, у стократ, чимдуж.*

Через дефіс пишуться прислівники:

1. Утворені від прикметників та займенників за допомогою прийменника *по* та закінчення *-ому, -(к)и*: *по-новому, по-іншому, по-*

фінськи, по-козацькому, по-братерськи, по-нашому, по-моєму, по-своєму.

Увага: *по-латині.*

2. Прислівники, утворені за допомогою прийменника **по-** від порядкових числівників: *по-перше, по-друге, по-третьє, по-четверте.*

3. Неозначені прислівники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-, -то, -но, -от, -таки:** *будь-коли, де-небудь, казна-як, казна-де, бозна-коли, так-от, так-таки, тільки-но, яюсь-то.*

4. Прислівники, утворені з двох прислівників: *вряди-годи, десь-інде, сьак-так.*

5. Прислівник, які утворені повторенням:

а) одного і того ж слова з метою підсилення його значення: *давно-давно, тихо-тихо, ледве-ледве, ген-ген, гірко-гірко;*

б) слів з тим самим коренем: *рано-вранці, мало-помалу, повік-віки, з діда-прадіда, з давніх-давен, давним-давно.*

Увага: прислівник з усіх усюд пишеться окремо.

6. Прислівники, які утворені поєднанням:

а) синонімічних слів: *зроду-віку, тишком-нишком, часто-густо, любо-дорого, туди-сюди, без кінця-краю, без роду-племіні;*

б) антонімічних слів: *більш-менш, видимо-невидимо;*

в) слів, що означають приблизність: *не сьогодні-завтра.*

Через два дефіси пишуться прислівники, утворені повторенням слова або основи із службовими словами між ними: *будь-що-будь, віч-на-віч, десь-не-десь, коли-не-коли, пліч-о-пліч, тет-а-тет, як-не-як, хоч-не-хоч,*

Комбінованим способом пишуться прислівники один елемент яких пишеться окремо, два інших – через дефіс: *без роду-племіні, без кінця-краю, з давніх-давен, з діда-прадіда.*

Вправа 1. *Запишіть прислівники і прислівникові сполучення. Поясніть їх правопис.*

В/заперті, тим/часом, не/за/баром, рано/вранці, у/сюди, у/вечері, у/досвіта, що/вечір, тяжко/важко, в/осени, що/день,

що/години, на/силу, тихо/тихо, по/молодечому, в/ранці, на/в/при/сідки, в/ночі, тишком /нишком, с/по/конвіку, о/пів/ночі, пів/року, ледве/ледве, по/під/тинню, на/зустріч, на/віки, по/нашому, на/дворі, у/купочці, в/голос, до/дому, по/за/вчора, до/купи, де/не/де, з/малечку, від/разу, з/давніх/давен, що/день, право/руч, сила/силенна, без/роду/племені, рік/у/рік, з/боку/на/бік, час/від/часу, врешті/решт, на/око, уві/сні.

Вправа 2. *Складіть речення з поданими прислівниками та співзвучними з ними словосполученнями.*

До купи – докупи, на віки – навіки, на дворі – надворі, по нашому – по-нашому, на зустріч – назустріч, у купі – укупі, до дому – додому, тим часом – тимчасом, по німецькому – по-німецькому, на силу – насили, в гору – вгору, до гори – догори, з вечора – звечора, на пам'ять – напам'ять, в середині – всередині, по іншому – по-іншому.

Вправа 3. *Знайдіть у реченнях прислівники і співзвучні словосполучки. Поясніть їх правопис.*

1. А Ярема по долині ледве-ледве ходить. 2. Уже смеркалося, а в Чигирині, як у домовині, сумно-сумно. 3. Отак, ідучи попідтинню з бенкету п'яний уночі, я міркував собі йдучи...4. Споконвіку Прометей там орел карає. Що день Божий довбе ребра й серце розбиває. 5. Колись будем і по-своєму глаголити, як німець покаже та до того й історію нашу нам розкаже, – отоді ми заходимось!.. 6. Добре заходились по німецькому показу і заговорили так, що й німець не второпа, учитель великий... (З тв. Т. Шевченка). 7. Місяць навпіл проорав на ньому золоту скибу... (М. Стельмах). 8. Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. 9. Вона тільки підвела голову вгору і знову спустила очі на терницю. 10. Рибалки пообідали надворі. 11. Потім молодиця повернула коні на гору й неначе сховалась і зникла десь в степу. 12. Надворі почало смеркатись. 13. Місяць піднявся вгору і сипнув промінням на море. 14. Микола несамохіть задивився на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурочки... 15. Бурлаки спустились з гори й увійшли в село. 16. Тим часом почали наділять селян землею. Вона тільки підняла голову і знову спустила очі (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 4. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис прислівників і співзвучних з ними слів.*

1. Палив мене такий великий відчай, отак би встав та й без/вісти побіг. 2. Він говорив, і відбувалось диво. Він зраду якомсь так перетворив, так говорив без/захисно й правдиво, – неначе він про подвиг говорив. 3. Торкнувся шклянки білими устами. По/вільно пив. І випив. І погас. 4. Хоч там уже дихну на повні груди, побачу з/близька Господа ще раз. 5. Про що він думав, сам/на/сам з собою, о/пів/ночі, на/передо/дні бою? (Л. Костенко). 6. Співала стежка з хати на/в/простець через мої неміряні городи. 7. Скородила мати грядку на/весні. Та й сіяла мати квіти на/весні. Насіяла мати квітів, та й пішла. Та далеко, та на/віки, як була. 8. Стоїть дівчатко у траві і гірко/гірко плаче. 9. Я принишкло/тихо слухала про сина. А слова у ньеньки всі – такі сумні (З тв. Г. Чубач). 10. У небо знову сягнула заграва, і в проваллі повиднішало на/стілки, що мені стає добре видно Сонині очі. 11. І коли мати, ставши на/в/колішки, розпалюють у грубці, дрівця сичать і довго не займаються. 12. «Куфайку надінь, холодно,» – гукнула мати на/в/з/догін. 13. А човен хить/хить під лозою. 14. Потім я часто чув від дорослих живуче в ті роки прислів'я: кому війна, а кому мати родна, і завжди – чи сказане по/шепки, обачливо, чи в/голос, з огидою, це прислів'я будило в мені жорстоку зненависть до чужака і горду, по/дитячому ревниву любов до тата (Гр. Тютюнник). 15. Я йшов до Дніпра, мов до брата, щоб з ним побалакати віч/на/віч (О. Максимейко). 16. Тільки вчора було ще в/літку, А сьогодні вже в/осени! 17. Як там не буде, а все/таки є той силует у вікні золотому! (Л. Костенко).

Вправа 5. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Знайдіть прислівники і прислівникові сполуки. Поясніть їх правопис і визначте, від якої частини мови вони утворені.*

1. Я тільки тріньки/трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. 2. На/ дворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. 3. З/на/двору увійшла Одарка – вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. 4. Федір Нестерович квартирував у неї з/від/тоді, як повернувся з госпіталю. 5. – Терницю,

Федю, терницю скиньмо на/верх ! – кричав батько і завзято виблискував очима. 6. Присяде на/в/почіпки й водить пальцем сюди/туди. 7. В/до/світа знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах. 8. Тихо на/в/круги й затишно. 9. Десь не/по/далік чути: цюк-цюк-цюк, – дятел порається... 10. Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з/боку/в/бік і націлив його на Олесья... 11. Олесь з/гарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і побрів до школи. 12. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. 13. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима спів/чутливо, а ті, хто вчився через пень/колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. 14. Повертались до/дому в темряві. 15. Палажка хутенько, по/дівочому скікнула з печі і отим, здавалося б уже давно забутим, грайливим жіночим рухом перепнула хусткою. 16. По/під/віконню вистрибували наїжені від ранкової прохолоди горобці й цвірінькали на сонці. 17. Клава лінкувато підводилась йому на/зустріч, солодко, з хрускотом в плечах, потягалася, спинаючись нав/шпиньки і крадькома поглядаючи на себе в дзеркало... 18. Чув лише, як уві/сні, що мене гукали, гомоніли десь по/руч, стукали, видзвонювали, лопотали об мерзлу землю (Гр. Тютюнник).

Вправа 6. *Напишіть диктант. Знайдіть прислівники і прислівникові сполуки, поясніть їх правопис.*

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні) і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, – без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрїю, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини, щоб зігрїлися, й онімїлою тремтячою рукою дужче розгорнув солону напроти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зійшло, бо від скирти через тік і ще далі на стернях лежала де-не-де довга тїнь у сизїй росї, солодко пахло втоптаним у землю набубнявілим житом, що вже вряди-годи вкинулося у ключечки, та сухими мишачими гніздами. Звечора миші лоскотали Климка, раз у раз гасаючи йому по руках і ногах, пишали

раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: то стукав ногами, то кишкав на них сердито – аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя і не химера опівнічна – то був всього-на-всього вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала у піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно й досі кружляє? (За Гр. Тютюнником).

Вправа 7. *Знайдіть у тексті прислівники і прислівникові сполуки, поясніть їх правопис.*

Тополя-трепета

При в'їзді в село росте тополя-трепета. Росте на горбку, і її, високу, стару, огрядну, видно здалеку. Здається, що село починається не тільки за цією тополею, а саме з неї, тополі. Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається здалеку. Стоїть, очікує вдень і вночі, очікує в негоду й хвищу, аби привітно прошелестіти зеленим листям. І коли, приїжджаючи в село, бачив на обрії тополлю, то інколи здавалося, що повертаєшся саме до неї, до тополі.

Яка багата, яка загадкова душа в неї! Особливо навесні, коли покривається мірадами молодих листочків, і кожен з них говорить на свій лад, а разом вони виповідають безмежну і нескінченну таємницю, якою дерево не втомлюється ділитися з усім світом. Таємниця жила в тополиній душі, і ніколи її не убувало, не меншало, хоч про неї також на різні голоси щебетало птаство у гіллі, щебетало в будь-яку пору року.

Стоїть за селом на відшибі, здалеку видно, й чомусь хочеться вірити в те, що отак стоятиме: взимку білітиме від інею, восени видзвонюватиме золотисто-жовтим листям, навесні віддзеркалюватиме пташиними піснями.

Вросло дерево не так углиб, як у людську пам'ять, а в людській пам'яті йому таки не всохнути, не впасти. Бо брало і

братиме своїм корінням снагу із живих сердець. І скільки таких дерев росте по рідній землі! Десь це білокора береза, десь, можливо, калина, а може, явір чи верба, їм багато є про що розповісти, і вони не стомлюються розказувати. Варто лише прислухатись – почувеш, і зрозумієш, і позаздриш долі берези, і явора, і калини, що зеленіють у людській пам'яті. І долі тополі-трепети, що й донині росте за рідним селом (За Є. Гуцалом).

Правопис прийменників

Прийменник як службова частина мови вживається з іменниками, займенниками, числівниками та прикметниками, що перейшли в іменники.

Прийменники пишуться разом, окремо й через дефіс.

Разом пишуться складні прийменники:

1. Утворені поєднанням двох або більше простих прийменників: *навпроти, понад, поміж, попід, задля, окрім, заради, посеред, навпроти, поміж.*

2. Утворені поєднанням одного або кількох прийменників з будь-якою частиною мови: *напередодні, довкола, наприкінці, посередині, збоку, поруч, щодо.*

Увага! Треба розрізняти похідні прийменники прислівникового походження від однозвучних сполучень прийменника з іменником: *на зустріч – назустріч, в день – вдень, з гори – згори тощо.*

Окремо пишуться:

1. Компоненти прийменникових сполучень: *у відповідь на, на відміну від, слідом за, у напрямку до.*

2. Прийменники, які для милозвучності мовлення набувають після кінцевого приголосного **о** або **і**: *зі мною, зо мною, наді мною, переді мною, зі сходу.*

Через дефіс пишуться складні прийменники з початковими з-, із-: з-за, із-за, з-поміж, з-під, з-посеред, з-понад, з-над, з-під, з-перед.

Вправа 1. *Перепишіть речення, підкресліть прийменники. Поясніть їх написання.*

1. Свою обрядову функцію він (дідух) виконував протягом усіх різдвяних свят. 2. Скажімо, напередодні Різдва виготовляли «голубці» у вигляді птахів. 3. Для цього брали шкаралупу з-під яйця, з обох боків робили два отвори і просували через обох кольоровий папір. 4. Проходячи повз гурти, кожен намагався «виявити себе», чемно вітався, розпитував про життя-буття. 5. Ігри супроводжували дітей повсюдно – на обійстях, вулиці, леваді, у полі серед попасичів й навіть за працею, коли наставав короткий перепочинок. 6. Посеред ковзанки вбивали міцну палю, прив'язували до неї рухову тичку і, розкрутивши її, каталися навколо приводу. 7. Сценка ця й зараз стоїть перед очима. 8. Учасники толоки обирали серед найдосвідченіших отамана і осавулу. 9. Перед початком роботи косарі бажали господареві «на сіно гнойок, а на волики лойок». 10. За хвилину-другу довкола мене вже стояло їство, одзеркалювався різних місткостей посуд (В. Скуратівський). 11. А в бовдурі готить вітер і пшакає з-під в'юшок холодною сажею. 12. Посеред ковбані чорніють при місяці тички, мов очеретяні спичаки (Гр. Тютюнник). 13. У лісі ліс виходить з-за куліс. 14. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру, з-за воріт. 15. Ні однісінький сад з-під долоні не гляне, бо немає вже в саду зелених долонь (Л. Костенко).

Вправа 2. *Перепишіть речення, знімаючи ризку. Знайдіть прийменники, поясніть їх правопис і визначте, від якої частини мови вони утворені.*

1. Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з/під порічок прямо в тютюн. 2. З правого і з лівого боку від колодязя з/за клуні журавлиними ключами появляються нові старці (О. Довженко). 3. Очі іскорки метнули із/під брів густих, та сплеснула пара весел у руках міцних (М. Масло). 4. Нехай з/поміж усіх ти, мов зірниця сяєш, Хай цінний скарб краса твоя, І чарами її ти всіх собі скоряєш, Так коли ти України не кохаєш – Ти не моя! (М. Вороний). 5. Батько встав з/за столу, задля доморобного кожушка, взяв миску з кутею та дерев'яну ложку і вийшов у сад. 6. Я знехотя вилажу з/під ковдри,

протираю заспані очі. 7. Невдовзі з/за переліска з'явилася його цибувата постать. 8. Під час розкопок у Єгипті археологи нашли вази, виготовлені по/над три тисячі років тому. 9. У/продовж століть народилися нові форми відзначення новоріччя. 10. Стіл оновлювався празниковою скатертиною, по/серед якої пухкувала духмяна паляниця. 11. «Не поспішай по/перед батька в пекло!» – голосніе улюблена татова накличка. 12. А коли мороз на/передо/дні Василів, то на врожай (В. Скуратівський). 13. І сниться хлопцям – придане горою, комори, скрині, лантухи, вози! А по/нав/коло свахи ходять роєм, а з/верху Галя котить гарбузи... (Л. Костенко). 14. По дну вибалка по/між камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травицю, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. 15. Першою повз/барак, повільно второхкуючи колесами по кам'янці, їхала до пекарні порожня зелена будка, запряжена парою маленьких (менших, ніж у німців) дебелих коненят. 16. Воду завжди набирали весело, – може, тому що водовоз був завжди веселий, буйно-червоний на виду, а вода, що так і сяяла проти вранішнього сонця, була чиста і холодна, мов з/під льоду. 17. «Скоро з/під них почнеться ніч», – думав Климко. 18. Він дивився на сонце, що саме заходило су/проти куреня, червоно-сумне і велике. 19. Підвівся, обійшов до/вкола куреня – ступалося у новій взувачці легко і м'яко (Гр. Тютюнник).

Вправа 3. *Запишіть прийменники разом, окремо або через дефіс. Поясніть їхнє написання.*

В/напрямку, з/за, з/поміж, із/за, по/під, по/серед, на/в/проти, на/прикінці, в/наслідок, подібно/до, у/разі, не/зважаючи/на, поряд/з, на/зустріч вітру, на/зустріч з братом, на/перекір, по/над, за/для, до/в/кола, по/біля, по/за, за/для, уві/сні, уві/млі, зо/зла, по/руч, у/слід, по/заду, з/огляду/на, з/початку, з/початку тижня.

Вправа 4. *Контрольний диктант.*

Український рушник

Український рушник пройшов крізь віки і нині символізує чистоту почуттів, глибину безмежної любові до своїх дітей, до всіх,

хто не черствіє душею, він щедро простелений близьким і далеким друзям, гостям.

У кожній родині, де підрастають дівчата, скриня мала повнитися вишиваними рушниками. Їх дбайливо оберігали, ними, в кращому розумінні цього слова, хизувалися. Гостям і сусідам неодмінно показували посаг, виготовлений дівчиною на виданні. «Дати рушники» традиційно означало згодитися на шлюб і готуватися до близького весілля.

Найбільше обрядових сюжетів, пов'язаних із українським рушником, збереглося у весільному церемоніалі. Рушники подавали і брали, коли йшли у свати, пов'язували молодих, прикрашали гільце на дівич-вечір, на весільний рушничок ставали.

Рушники бувають вишивані і ткані. Для українських вишиваних рушників характерні спільні ознаки, проте кожен регіон має свої відмінності як за формою, так і за способом виготовлення, оздобленням, кольоровою гамою.

Кожен район України має свої кольорові гами. У вишиваних рушниках Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, приміром, переважає рослинний візерунок, розташований вертикально, який має вигляд вазона – так званого дерева життя. Часто під вишитим візерунком була горизонтальна смуга вздовж тканини.

На Поділлі були традиційними геометричні та геометризовані рушники з малюнками жіночих фігурок, пташок, тварин. Малюнок укладається паралельними смугами, горизонтальними, вертикальними, скісними, однією розеткою, а також вазоном.

Волинські рушники оздоблювались однією горизонтальною смугою геометричного орнаменту, виконаного занизуванням, хрестиком (3 журналу).

Правопис сполучників

Сполучники пишуться разом, окремо й через дефіс.

Разом пишуться складні сполучники, які утворені поєднанням повнозначних слів з частками або прийменниками: адже, ніж, аніж, отже, зате, отож, тож, також, теж, аби, мовби, втім, немовби, ніби, немовбито, начеб, щоб, якби, мовби, мовбито, нібито, начебто,

неначебто, тобто, цебто, абощо, тощо, якщо, притому, причому, причім, проте, себто, притім.

Увага! Сполучники **щоб, якби, якщо, проте, зате, притому, тож, теж**, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних з ними самостійних частин мови, що пишуться окремо з прийменниками **за, про** та частками **би, як**. Як правило, такі однозвучні слова виступають членами речення.

Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!
За те, що в груді ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша твар (І.Франко).
Хоч мороз і припікає, *зате* комарів гамає (Народна творчість).

Через дефіс пишуться складні сполучники з підсилювальними частками -бо, -но, -то: отож-бо, тому-то, отож-то, тим-то, тільки-но.

Окремо пишуться:

1. Складні сполучники з частками **б, би, ж, же**, що мають підсилювальне значення: *або ж, адже ж, але ж, а як же, бо ж, хоч би, хоча б, коли б, коли б то*.

2. Складені сполучники: *з того часу як, для того щоб, з тих пір як, дякуючи тому що, після того як, через те що, у міру того як, тому що, тимчасом як*.

Вправа 1. *Перепишіть речення. Підкресліть сполучники, поясніть їх правопис.*

1. У народі побутує похідна поговорка: якби не нещастя, то не було б і щастя. 2. Хоч народне прислів'я і стверджує, що «сумний грудень у свято й будень», але саме останній місяць року налаштує кожного з нас на оптимістичну хвилю, бо хоч зима і повертає на мороз, проте сонце вже йде на літо (В. Скуратівський). 3. Не знаю, чим би закінчились бабині молитви. 4. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що

прокинувся од бабиних молитов. 5. Після рибалки дід Захарко запаливав цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок. 6. Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все моє життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гунав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. 7. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рог, неначе ткнуло щось рудим квачем. 8. На щасливому матиному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. 8. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. 9. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей. (О. Довженко).

Вправа 2. *Перепишіть речення. Підкресліть сполучники, визначте будову сполучників та однозвучних з ними самостійних частин мови. Поясніть їх правопис.*

1. І все ж, хоч би де зупинилася людина на цих почасті нетривких і мінливих берегах - пристанищах, чи, як їх іще назвав відомий поет «білих островах», їй неодмінно світитиме далеким вогником, оповитим щемним і невидливим спогадом отой найперший – Берег Дитинства. 2. Та, проте, увесь цей час він жив надією, що таки побуває на березі свого дитинства. 3. Доскіпливі жіночі язика уже встигли розтрусити, немов сіно на гомінких вибальцях, родинну таїну, що братиме її хлопець із сусіднього села. 4. Годі знайти будь-який інший ритуал (весілля), де б зафіксувалося таке багате розмаїття жанрових форм – пісенних текстів, побутових сцен, словесних діалогів. 5. Щоправда, реставрувати її (історичну пам'ятку) поки що не пощастило, однак взята вона під охорону... 6. То там, то там перегукуються співочі гурти, немов змагаючись між собою; дарма що немає між голосистих співаків своїх режисерів, усе ж кожен соліст знав свою партію, свої можливості й неодмінно дотримувався їх (В. Скуратівський). 7. Сама від себе ще така далека,

немов оце приніс мене лелека та й опустив у мальвах і жоржинах на тих ранкових росяних стежинах. 8. Та день, неначе мудрий чоловік, живе собі спокійно і велично. 9. Спішіть, приходьте на слова. Допоки серце пісні просить. Допоки маємо роки, як свіжі квіти у букеті, Допоки тихі літаки Чекають з квітами поетів (Г. Чубач). 10. І жду якогось чуда із чудес. Читаю ніч, немовби чорну книгу (Л. Костенко).

Вправа 3. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Знайдіть сполучники та однозвучні з ними самостійні частини мови, поясніть їх правопис.*

1. І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав, Не/наче човен в синім морі, То виринав, то потопав. 2. Утопився/б молоденький, Що/б не нудить світом, Утопився/б, тяжко жити, А нема де дітись. 3. Люди/б сонце заступили, Як/би мали силу, Що/б сироті не світило, Сльози не сушило. А/ за/ віщо, боже милий! За/що світом нудить? 4. А він коня поганяє, ні/би/то й не бачить. 5. Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами! На/що стали на папері Сумними рядами? 6. Старий заховавсь В степу на могилі і, що/б ніхто не бачив, Що/б вітер по полю слова розмахав, Що/б люде не чули, бо то боже слово, То серце по/волі з богом розмовля, То серце щебече господною славу, А думка край світа на хмарі гуля. 7. Як/би знала, що/ покине, Була/б не любила; Як/би знала, що загине, Була/б не пустила; Як/би знала – не ходила/б Пізно за водою, Не стояла/ б до півночі З милим під вербою... 8. Утни, батьку, що/б нехотя На весь світ почули, Що діялось в Україні, За/що погібала, За/що слава козацькая На всім світі стала! 9. Як/би не він спіткав мене При лихій годині, Давно/б досі заховали В снігу на чужині. 10. Молодиця рада та весела, Ні/би з паном повінчалась, Закупила села. 11. За/що мене, як росла я, Люде не любили? За/що мене, як виросла, Молодую вбили? За/що вони тепер мене В палатах вітають, Царівною називають (Т. Шевченко). 12. Ото/ж лізе таке в голову (О. Довженко). 13. Коли/б нас не заганяли спати, ми б грали в байки день і ніч (П. Панч).

Вправа 4. *Знявши ризку, запишіть сполучники разом, окремо або через дефіс. Поясніть їх написання. Складіть з ними речення.*

Дякуючи тому/що, тим/часом/як, ад/же, ад/же/ж, ніби/то, але/ж, або/ж, коли/б, у/наслідок/того/що, що/би, коли/б/то, не/мов/би/то,

ані/ж, таке/ж, при/тому, тим/то, не/наче/б/то, після/того/як, це/б/то, не/мов/би, ніби/то, то/б/то, тому/що, ото/ж/бо, коли/б/то, наче/б, це/б/то, адже/ж, бо/ж, як/би/то, хоч/би, не/зважаючи/на/те/що, наче/б, дарма/що, при/тому, або/що, як/що, ані/ж, за/тим/що, від/так, а/також, тому/що, після/ того/як, мов/би.

Вправа 5. *Напишіть диктант. Знайдіть сполучники, поясніть їх правотис.*

Якого кольору слова

Небо чисте, по-молодому усміхнене. Воно синіє, наче там висіяно море волошок, і фіалок, і півників, і ще всячину квітів, що не в'януть, хоч би яка була спека, і не схлять голівок у жалобі, хоч би яке сонце пекло. Мабуть, тому вподобав я дивитись на небо, що з-поміж усіх кольорів найдужче люблю синій. Він мені скрізь увижається, й коли я бачу щось синє – чи квітку, чи очі, чи дівоче плаття, чи просто чую саме слово «синій», – враз мені стає добре, я щасливий, і душа моя сміється й грає так, як грають проти сонця збиті на ставу бризки води.

Іноді все в цьому світі уявляється мені синім: ото начебто ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кіньми, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби раптом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя завірюха зухурделила-зареготала! Але чомусь не можу уявити, щоб молоко нашої корови Лиски було синє. Ще можу припустити, що Лиска наша геть уся посиніла й великі очі її стали сині, а от молоко залишається для мене білим, хоч як силкуюся побачити його синім. А якого кольору слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук – і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... Й одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя. Слово «осінь» туге й жовте, наче віск. Слово «пролісок» – біле, й чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, й гострою весняною землею, й торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» якесь ніжне, зелененьке, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала кувати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, й здавалось, що вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком (Є. Гуцало).

Правопис часток

Частка – це незмінна службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткових відтінків значення або служить засобом творення форм слів чи нових слів. Частки за своїм значенням та роллю в реченні поділяються на: *словотворчі* (за їх допомогою утворюються нові слова чи уточнюється їх зміст, додаються нові відтінки), *формотворчі* (служать для творення дієслівних форм) і *фразові* (заперечні та модальні).

Частки пишуться разом, окремо й через дефіс.

Разом пишуться такі словотворчі частки:

аби-: *абиколи, абиде, абияк, абищо, абиякий, абихто*;

де-: *дехто, дещо, дециця, дедалі, деінде*;

чи-, чим-: *чимало, чимдалі, чимдуж, чимскоріш*;

ось-: *осьде*;

що-: *щодня, щогодини, щороку, щомиті, щодуху, щоправда, щохвилі, щодо*;

як-: *якраз, якомога, якнайшвидше, якось*;

ані-: *аніхто, аніскільки, анітрішечки, аніяк*;

ні-: *ніхто, нібито, ніщо, ніякий*;

-би, -б: *начеб, немовби, якби*;

-же, -ж: *також, авжеж, адже, тож*;

-то: *начебто, тобто, немовбито*;

он-: *онде*;

-сь: *щось, якийсь, десь, хтось.*

Увага! Якщо частка **що** стоїть у постпозиції, то пишеться окремо: *тільки що, дарма що, поки що, ледве що.*

Окремо пишуться:

1. Модальні підсилювально-емоційні частки **же, ж, то, та, хіба не, що, що ж до, ледве що, чи то, чи то за.**

2. Формотворчі частки:

а) **хай, нехай**, за допомогою яких утворюються форми наказового способу дієслів з частками: *хай іде. нехай пише;*

б) **би, б**, за допомогою яких утворюються форми умовного способу дієслів: *пішов би, написав би, хотіла б.*

Через дефіс пишуться:

1. Словотворчі частки **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-** з неозначеними займенниками та прислівниками: *хто-небудь, будь-коли, будь-який, казна-хто, бозна-де.*

Увага! Якщо між частками та словами. До яких вони відносяться, стоїть інше слово, то такі частки пишуться окремо: *казна з ким, хтозна з чим, будь до кого, що не день, що ж до.*

2. Модальні частки **бо, но, от, то, таки** з різними частинами мови: *оворіть-бо, слухайте-но, все-таки, де-то.*

Увага! Якщо частка **таки** стоїть у препозиції, то пишеться окремо: *любив-таки і таки любив, той-таки і таки той, все-таки і таки все, зробив-таки і таки зробив.*

Вправа 1. Визначте функції часток у реченні.

1. Нехай собі тії люди.

Що хочуть говорить:

Вона любить, то й не чує,

Що вкралося горе (Т. Шевченко).

2. Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якєє тихєє ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній.
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселєє та молодєє
Колишнє лишенько лихєє.
Я зарідав би, зарідав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлоь,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святєє диво! (Т. Шевченко).

Вправа 2. *Перепишіть речення, підкресліть частки, поясніть їх написання.*

Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грас,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває.
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині (Т. Шевченко).

Вправа 3. *Запишіть слова у три колонки: у першу – які пишуться разом, у другу – окремо, у третю – через дефіс.*

Ні/за/що, дарма/що, не/начє/б/то, не/мов/би/то, прийшов/би, хотів/би, розказав/би, прийшов/таки, таки/прийшов, аби/що,

зростає/же, будь/коли, краще/но, хіба/ж, все/таки, таки /все, хто/небудь, аби/як, аби/де, ані/трохи, заспівай/но, де/хто, як/би, тільки/но, де/далі, де/ін/де, чим/далі, чим/скоріш, а/ні/хто, як/най/швидше, як/омога, ось/де, як/от, аби/який, он/де, ад/же, будь/до/кого, казна/з/ким, що/ж/до, що/не/день, що/духу, так/таки, ось/годі, узяв/таки, з/ким/небудь, що/правда, так/от, бозна/який, таки/вивчив, як/найкраще, аби/з/ким.

Вправа 4. *Визначте частини мови. Поясніть їх правопис.*

Складіть з ними речення.

Тож – то ж, щодо – що до, зате – за те, дещо – де що, теж – те ж, нінащо – ні на що, абощо – або що, отже – от же, анізащо – ані за що, авжеж – а вже ж, ані – а ні, атож – а то ж, аякже – а як же, щодо – що до, щоб – що б, абиде аби де, ато – а то, нінащо – ні на що, абихто – аби хто, аніяк – а ніяк, нізащо – ні за що.

Вправа 5. *Перепишіть речення, знявши ризики. Підкресліть частки, поясніть їх написання.*

1. І так що/дня, що/вечора, що/ранку, так що/душі! – мигтить у всі кінці. 2. Хоч/би/хоч голос чий долинув! Хоч/би/хоч попроситися із ким! 3. Як там не буде, а все/таки є той силует у вікні золотому! 4. Я читала/б зранку та й до ночі, я/б читала щиро від душі, та були до цього неохочі всі мої малі товариші (Л. Костенко). 5. І хороше йому здається, Хоч/ руки й голі до локіт; Так/он біда: куди він не поткнеться, – Усяк од реготу береться за живіт. Розсердився Охрім, що з його так глузують. «Тривайте ж, – каже, – коли так, Зроблю ж я осьде/як... Не/хай дурні собі пустують (Л. Глібов). 6. Чужі люди не питають – Та/й нащо питати. 7. Добра/таки чимало натворили, Чимало люду оголили. Оці сатрапи-ундіра (Т. Шевченко). 8. І все/таки до тебе думка лине, Мій занапащений, нещасний краю! (Леся Українка). 9. Осідлані коні, вороні готові. Куди/то поїдуть? Кого повезуть? Он/кого, дивіться. 10. Нема Січі; очерети. У Дніпра питають: «Де/то наші діти ділись, Де вони гуляють?» (Т. Шевченко). 11. Часом і досі мені здається, що й зараз наклепай косу хто/небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би (О. Довженко). 12. Взагалі/то на сіножаті росла не трава, а килим квітів – рожевих, золотавих, фіалкових, темно-вишневих, дрібнесеньких квіточок, і

особливо, по-святковому, світили чічки ромену (С. Пушик). 13. Ще тільки/но проціджувався сизий, як голубине крило, прохолодний весняний досвіток, а мама, повернувшись з дійницею, нахилилася над моїм ліжком: «Синку, вставай гостей зустрічати!» 14. Тільки/но зробили надріз на кінці вуха, як з рани бризнула якогось неприродного кольору рідина. 15. Тому/то, вболіваючи про найпотужніші водні артерії, ми перед/усім мусимо дбати про здоров'я цих безіменних животоків (В. Скуратівський). 16. Чуєш, хмаро, ти, певно, забула, як прекрасно було гостювати? Пригадай/но: бриніла росою на його незрадливій калині (Г. Чубач). 17. Джеря й Джериha поміркували, скільки/то вони витратили грошей на весілля. 18. Так мене частувала, спасибі їй, та все припрошує: та випийте/бо, пані Марусю, та їжте/бо, пані Кайдашихо. Їй/богу, правду кажу, проше вас (І. Нечуй-Левицький). 19. Я приходжу додому, аж як смеркне. Може/ж/таки до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде! 20. Дивна все/таки штука – людина (Гр. Тютюнник). 21. Ти вчора поїхав, ти/ ж тільки поїхав учора, а вже мені будень диктує дощі та/й дощі (Л.Костенко).

Вправа 6. *Перепишіть речення та підкресліть частки.*

1. Чи я ж тобі не вродливий, чи не в тебе вдався... 2. Плач же, серце, плачте, очі, поки не заснули (Народна творчість). 3. Ой сяду я під хатою На улицу гляну, Як-то тії дівчаточка. Без своєї Ганни (Т. Шевченко). 4. Хіба ж то не для нас, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (М. Рильський). 5. А поки що до корчми вернуса! (Т. Шевченко).

Вправа 7. *Напишіть диктант. Знайдіть частки, поясніть їх правопис.*

Жовтень

Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щирущирісіньку втіху... І вже потім (їхав чи йшов кудись, зустрічався з кимось чи працював) мимоволі згадувалось дерево горобини у веселому й несподіваному зоряному багатстві його.

А то, проходячи мимо, очам своїм не повірив: кругла крона горобини геть-чисто вся обснована тілами великих пташок. Цілісінька згряя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні стрижневі плями...

Ціла згряя дроздів-чикотнів, чи то – ще так називають їх – горобинників. Поки я йшов по стежці, дрозди-чикотні з діловитим азартом дзьобали ягоди. Під їхніми важкуватими тілами гілля погойдувалось на всі боки, й пташина згряя начебто ходила ходором, то опускаючись донизу, то підлітаючи догори... Та варто мені було зупинитися здивовано, як чикотні вмить перестали дзьобати свої гіркуваті ласощі, не без остраху подивились на мене, а потім дружно зірвалися, залопотівши крильми, і полетіли геть.

Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило моєму поглядіві якусь дивну голизну.

Вже не було отих недавніх розкішних грон, що горіли рясними червоними гірляндами посеред осіннього дня. Зостались обскубані черешки, на яких іще можна було запримітити одну-другу недокльовану ягоду або ж усохлу недозрілу бубку. За якийсь зовсім короткий час дрозди-чикотні зуміли знищити всі кетяги, й тепер деревце горобини було по-сирітському голе-голісіньке, й ніщо вже, либонь, не нагадувало про його недавню дозрілу вроду.

Не до кінця вірячи в таку метаморфозу, я навіть ступив до горобини, нагнув рукою гілляку, обдивляючись, наче хотів у чомусь пересвідчитись остаточно(Є. Гуцало).

Вправа 7. *Напишіть диктант. Знайдіть службові частини мови, поясніть їх правопис.*

Осінь

Усе пішло у свій повторний цвіт – у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля і луку, барви лісу – скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві – їхнім полум'ям позаймались дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогневіють, і димлять, і начебто чадять десь у лісовій гушавині. Кожне дерево

творють своє окремішне багаття, а загалом вони творять спільне, багатоманітне. І скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усій незчисленній їхньої раті!

Цупкий листяний одяг у дубів переважно рудий, але вже помітно обертається на червоний, і він стає все насиченіший і густіший... Легке мережане вбрання у беріз, воно начебто не з окремих листочків виткане, а склепане з шарудливих монеток, і ця невойовнича жіноча кольчуга постійно в русі, постійно в шелесті, постійно в живій сумовитій музиці... Ялини в зеленому одязі, що відсвічує металевою синявою хвої, видаються несправжніми серед листяних дерев, ялини – начебто не від світу сього, а від того білого засніженого світу, який іще має настати...

День – сонячний та прозорий, і хочеться, щоб йому не було краю. Хочеться, щоб не було краю безмежному палахкотінню блакиті, вінценосному сяйву сонця, смолоскипам дерев по просторах землі, рахманному свіченню зраного поля, кривавим спалахам калини по байраках, замисленій течії води в більших і малих струмках, а також якомусь елегійному, заупокійному, білому летінню павутинок бабиного літа.

Так, павутинок бабиного літа, яке, прозорячись та іскрячись, таки появилось. Появилось, мабуть, тому, що не могло не явитись у такий урочистий день погідної осені, й тепер ось воно, це сніговійне ткання, цей матеріалізований прощальний смуток, пропливає низько над землею, над твоїм плечем, над головою. Ти мимоволі простягаєш руку, прагнеш торкнутись чи зловити, а воно – як відьомське наслання, як добрий дух – прослизає поміж твоїх пальців, зникає, навіть відчуття доторку – який він, той доторк павутинки бабиного літа? – не зостається на пучках... (Є. Гуцало).

Правопис часток не, ні

Написання частки не

Частка не пишеться разом:

1. З усіма словами, які без цієї частки не вживаються: *нежить, немічний, ненависть нездара, негайний, невблаганний, нещадний, невтямки, неподалік, недокурок, невдовзі, незабаром, несамовито.*

2. У префіксі **недо-** з іменниками, прикметниками, прислівниками, дієсловами, дієприкметниками, дієприслівниками, що виражають неповну дію, стан чи якість: *недороблений, недоладний, недолік, недочуваючи, недобиток, недоказаний, недооцінений, недоплачуючи.*

3. 3 іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *негарно (погано), неправда (брехня), недалеко (близько), недружній (ворожий), нелегко (важко).*

4. 3 дієприкметниками, що не мають при собі залежних слів: *ненapisана книга, незавершена праця, незбудовані кораблі, незасіяне поле, небачені світи, невтішні жалі.*

5. 3 дієсловами *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьбити), але окремо пишеться з дієсловами *не здужати* (не подолати), *не покоїтись* (не спочивати), *не славити* (не прославляти).

6. 3 деякими службовими частинами мови: *невже, нехай, неначебто, немов, немовби, неначе.*

Частка не пишеться окремо:

1. 3 дієсловами, числівниками, займенниками, прислівниками займенникового походження, прийменниками та сполучниками: *не повірити, не подолати, не завтра, не один, не три, не під силу, не цей, не раз, не тут.*

2. 3 іменниками, прикметниками, прислівниками та дієприкметниками, коли наявне протиставлення: *не друг, а ворог; не боязкий, а хоробрий; не ясний, а похмурий; не дорогий, а дешевий.*

3. 3 дієприкметниками, якщо вони мають при собі залежні слова: *не забутий усіма вчинок, не зайнятий справами, не захищений від вітру.*

4. 3 дієприкметниками та прикметниками, що виступають у ролі присудка: *казки не дочитані, проблема не вирішена.*

5. 3 підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також зі словами, що пишуться через дефіс: *не можна, не треба, не дуже, не зовсім, розмовляють не по-українському.*

Увага! Слід розрізняти присудкове слово **немає** (**нема**), яке з **не** пишеться разом, та дієслово **не має** в третій особі однини теперішнього часу, яке з часткою **не** пишеться окремо. *Ні долі, ні волі у мене нема, Зосталася тільки надія одна (Леся Українка). Хто нічого не робить, той ніколи не має часу (Народна творчість).*

*Написання частки **ні***

*Частка **ні** пишеться разом:*

1. З іменниками, прикметниками та похідними словами, якщо вони без **ні** не вживаються: *нікчема, нісенітниця, нівроку, нікчемний, нівечити.*

2. У складі заперечних займенників, а також в утворених від них іменниках та прикметниках: *ніколи, ніхто, ніщо, ніяк, ніякий, нічий, нінащо, нізащо, нікуди.*

*Частка **ні** пишеться окремо:*

1. У складі займенників, якщо між займенником і часткою стоїть прийменник: *ні до кого, ні на якому, ні в який, ні з ким, ні в кого.*

2. У стійких фразеологічних словосполученнях: *ні риба ні м'ясо, ні туди ні сюди, ні живий ні мертвий, ні се ні те, ні світ ні зоря, ні собі ні людям, ні пуху ні пера.*

Вправа 1. Прочитайте текст. Виділіть частки, поясніть написання частки **не** з різними частинами мови.

1. Ліси мої, гаї мої священні!

Пребудьте нам вовіки незнищенні!

Не напоказ, не в кадрі, не навмисне,

не задля слави, грошей чи забав, –

своє життя, як скеля прямовисне,

сам наодинці з долею долав

2. А спомин – це таке щось неповторне,

таке щось невимовне і сумне,

що коли він крилом своїм огорне,

то це уже ніколи не мине.

3. Домовичкам незатишно у місті.
Нема горища й комина. А ніч.
Немає хати, що їй років двісті,
і не зігхає челюстями піч.
Нема колиски, щоб поколихати,
а як і є, то зовсім не така.
І навіть сон не ходить коло хати
і не співає «люлі» і «Котка».
На Страсть не пишуть хрестика свічками.
З екранів щось стріляє і реве.
Біда сьогодні будь домовичками,
у інтер'єрах казка не живе.

4. Не забувайте незабутнє,
воно вже інесем взялось...
І не знецінюйте коштовне,
не загубіться у юрбі,
не промініайте неповторне
на сто ерзаців у собі...

5. Ні щастя, ні волі, ні чуда,
ні часу, хоч би про запас.
Живу, все життя непочута,
причетністю вбита до вас.
Ні честі, ні мови, ні згоди,
самі лише смутки і пні.
Коханий мій рідний народе,
ти збудешся врешті чи ні?! (Л.Костенко).

Вправа 2. *Перепишіть речення. Підкресліть частки не та ні, поясніть їх правопис.*

Заповіді сімейного виховання Василя Сухомлинського

- Ніколи не принижуй свою дитину.
- Не погрожуйте дитині.
- Не вимагайте в дитини обіцянок.

- Не моралізуйте.
- Не позбавляйте дитину можливості бути самою собою.
- Не нашкодьте власній дитині своїми вчинками.
- Не бійтеся визнати свої помилки.
- Виховуйте не тільки дитину, але й самі себе.
- Вірте у свою дитину.
- Допоможіть дитині повірити в себе.

Вправа 3. *Прочитайте речення. Знайдіть слова з частками **не** та **ні**, поясніть їх правопис.*

1. Малі озерця блискають незлісно, колише хмара втомлені громи. 2. В дні, прожиті печально і просто, все було, як незайманий сніг. 3. Старі записнички не можна викидати. Там неповторні записи і дати. Там небуденні навіть наші будні. Там дивляться нам вслід забуті незабутні. 4. Роки собі ідуть. Мовчання ставить пробу. Несказані слова... Незримий скарб душі... 5. А спомин – це таке щось неповторне, таке щось невимовне і сумне, що коли він крилом своїм огорне, то це уже ніколи не мине. 6. Слова натягують, як луки, Щоб вчасно збити на льоту Нерозшифрованої муки Невідворотну німоту. 7. А й правда, крилатим ґрунту не треба. Землі немає, то буде небо. Немає поля, то буде воля. Немає пари, то будуть хмари. 4. Прозріння нам уже не притаманні. Нема прозрінь в тумані підозрінь. 5. Фенікс вилітає з попелу. Зі сміття він ще ніколи не вилітав. 6. Люди не знають, кого вибирати, бо не можна ж вибрати когось з нікого. 7. І все на світі треба пережити, бо кожен фініш – це по суті старт. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт... (Л. Костенко).

Вправа 4. *Запишіть частки **не**, **ні** разом або окремо. Поясніть їхнє написання.*

Не/відомий солдат, ні/коли, ні/хто, не/плакати, ні/кому не/відомий, не/навидіти, не/гарно, не/зробити, не/виконати, не/виконане доручення, ні/кчемний, не/до/речі, не/з/руки, не/гарний, не/абищо, не/видимість, ніким не/здоланий, не/здоланий воїн, ні/кудишній, ні/який, не/марний, не/так, ні/сенітниця, не/часто, ні/до/кого, ні/з/чим, ні/якого, ні/котрої, не/глибоко, не/довго, не/в/силі, не/года, не/письменний, не/вивинний, не/волити,

не/працював, ні/ким не/оцінений, не/вже, не/забаром, не/в/довзі, не/далеко, не/гнівйти, не/подужавши, ні/на/якому, ні/з/ким, не/хай, не/друг, не/дописана мною пісня, не/вмируща пісня, не/повторний дует, ні/ким не/записана казка, не/чуваний, не/з/руки, ні/зашо.

Вправа 5. *Перепишіть речення. Обґрунтуйте правопис слів з частками не та ні.*

1. Невдовзі на столі з'явилася каструля, з якої духмяніла варена в олії бульба. 2. Ми апетитно смакували невідому нам страву (В. Скуратівський). 3. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до пуття? Неназване, туманом поійнялося. Непізнане, пішло у небуття (Л. Костенко). 4. Не довго жив я в світі ще, Та встиг чимало вже зазнати. Не що й дало мені життє, Та все ж дало досить багато (І. Франко). 5. Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки. В золотії тонкі сіті. Не поет, хто забуває Про страшні народні рани, Щоб собі на вільні руки Золоті надіть кайдани! 6. Вже збираються гуртами і міщани, і селяни, неспокій великий в краю, так і жди, що люд повстане. 7. У мужички руки чорні, В пані рученька тендітна; Що ж, недарма люди кажуть, Що в панів і кров блакитна! (Леся Українка). 8. Як підеш в села, у тії хати, То не журись. А як побачиш з дітками матір, То не дивись. 9. І небо невмите, і заспані хвилі, І понад берегом геть-геть, Неначе п'яний, очерет Без вітру гнеться. 10. Боже милий! Чи довго буде ще мені В оцій незамкнутій тюрмі, Понад оцим нікчемним морем Нудити світом? Не говорить. 11. Мовчить і гнеться, мов жива, В степу поживкля трава; Не хоче правдоньки сказати, А більше ні в кого спитати. 12. Якось недавно довелось мені заїхати в Україну. 13. Стережітесь, дівчаточка, Сміяйтесь з нерівні, Щоб не було і вам того, Що тій титарівні! 14. Ой не п'ються пива-меди, Не п'ється вода, Прилучилась з чумаченьком У степу біда (Т. Шевченко). 15. Із даремно розгублених днів, із тривоги недоспаних снів, із нещирих осудних розмов ти до мене прийшов (Г. Чубач). 16. З нечесним ворогом будь-які методи боротьби чесні (Народна творчість). 17. Не страшні для мене вітри, Ні підводнеє каміння, – Я про них би й не згадала В краю вічного проміння (Леся Українка). 18. На околиці села стояла невеличка хатина. Оселя і все, що біля неї, було небуденним. 19. Він був неговіркий, на запитання відповідав

короткими й уривчастими фразами, але невдовзі «бар'єр осторожі» пригас, і господар запросив нас до хати. 20. У новій тисовій хаті народжувалися діти, господарі обзаводились усіма необхідними пожитками, в тому числі й скринею, без якої не обходилася жодна родина (В. Скуратівський).

Вправа 6. *Поясніть написання **недо** у словах.*

Недокритий, недогляд, недочитаний, недорікий, недотепа, недосяжний, недоторканий, недоладний, недочутий, недокрів'я, недобиток, недолюдок, недоук, недоїдок, недооцінений, незрілий, недочувати, недорослий, не до речі, недосяжний, недостача, недовиконаний, недолік, недорід, недорого, недодержаний, недоспати, недомріяти, недолюбити, недолугий, недоліки.

Вправа 7. *Від словосполучень з дієприкметниками утворіть, де можливо, словосполучення з прикметниками. Обґрунтуйте правопис слів.*

Недоторкана цілина, нездійснена мрія, непростена образа, нескінчений ліс, незлічені зорі, неказане слово, незрівняна підлога, нездоланий народ, неоцінений товар, невтомна допитливість, неописана краса, незбагнена подія, невізнана річ.

Вправа 8. *Запишіть текст. Поясніть написання частки не з різними частинами мови.*

Весна

Блакитними очима дивиться мені в очі весна. Вона ще молода, ніжна, усміхається святково й чисто, в її ледь чутному диханні – збудлива таємниця свіжості, краси природи, що завжди відроджується й відроджується.

Ще так недавно бігла по дніпровських кручах рудою лисицею осінь, бігла барвисто, холодним повітом несло від її прудкого, безповоротного бігу. Так недавно дихало в мої думки студеним запахом зів'ялого листя, а вже сьогодні – лагідне, шовковисте повітря весни купає мої очі, вся земля наче випромінює благодатну снагу, що помагає рости не тільки траві, квітам, деревам, а й мріям людським.

Стоять верби, опушені зелененьким листям, і, здається, чують оплески журавлиних сурм у піднебесі, легенький бентежливий передзвін – прозорий, кришталевий.

Протягом усієї минулої зими я відчував: щось має статись у цьому світі, щось неминуче станеться. Й тепер, коли прийшла весна, коли війнула мені в груди тлумовиськом перших своїх тонких, таких пам'ятних запахів, коли в мене все помолоділо, мов вербове пагіння над дніпровською водою, то я добре знаю: очікуване прийшло, наче народжене силою мого бажання, і наймення йому – синя та золота весна на дніпровських кручах (Є. Гуцало).

Вправа 9. *Перепишіть подані речення. Поясніть написання часток не, ні з різними частинами мови.*

I. 1. Не/довго мати щось тоді й прожеврїла, щось після того тижнів півтора. 2. Зчерствїли люди од всїляких лих. Не/воля давня душі роздвоїла. 3. Сади стоять примерлі од пожежі. Людей не/має. Коні не/ іржуть. Лиш на валах не/обгорїлі вежі стирчать у небо. Попіл стережуть. 4. Я озирнулаь. Я не/скам'яніла. Я не/дала пролитися сльозам. 5. Святї ворота взятї на ланцюг. У Лавру не/пускають волоцюг. Вночі ворота Лаври не/гостинні, даремно тут і возвишати глас. 6. Гризуть вудила конї з не/терплячки. 7. Там дїд живе, той самий дїд Галерник, не/мрущий дїд, самїтник і химерник, що, років двадцять бувши у не/волї, уже ж коли вернувся, а й тепер, що не/рїзьбить, – у нього мимоволї подїбне до манесеньких галер. 8. На цїй землі було вже їм бувальцїв, тут Бог не/сіяв з неба їм крупу. Простягнеш руку – і не/видно пальцїв, так хуртовина крутить у степу (Л. Костенко). 9. Не/ма тепер уже таких рїчок, як ти була колись, Десно, не/ма. Не/ма ні/таємниць на рїчках, ні/покою. Ясно скрізь. Не/ма ні/бога, ані/чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже не/ма в рїчках русалок і водяних-мірошникїв не/ма. 10. У нїй тоді ще не/купавсь ні/хто, і на пісках її майже ні/хто ще не/валявся голий. Ще ні/коли було усїм. Були ми всї тоді трудящі чи малї. Дївчата не/купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не/личило купатись за звичаєм. 11. Благословенна будь, моя не/займана дївице Десно, що, згадуючи тебе вже много лїт, я завжди добрїшав, почував себе не/вичерпно багатим і щедрим. 12. Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березї,

що пив у не/забутні роки твоєю м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не/втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко). 13. Тривоги дядька Ліксандра були не/безпідставними. 14. Нині ні/хто в селі вже не/гожий скористатися бодай жодним рецептом, хоч у повсякденній практиці ці знання корисні й не/обхідні (В. Скуратівський).

II. 1. Усміхнися, моє серце, Тихесенько-тихо, Щоб ні/хто і не/побачив... Та й більше ні/чого. А я, доленько, в не/волі Помолюся богу (Т. Шевченко). 2. Весни ходу не/спинять відчайдушну ні/грізні хмари, ні/дощі короткі (О. Максимейко). 3. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш не/ма й не/буде ні/коли ні/де... 4. Тепер уже нема таких старців. І молитов, і торб у бідності не/ма. Не/має вже ні/сліпоти, ні/більм таких шалених на очах, ні/кривизни в ногах, ані/горбів... 5. Мати боялась і не/навиділа старців, але наділяла їх завжди щедро (О. Довженко). 6. Не/вдовзі самокрутка засичала їдким димом, та дід вдав, що не/помітив цього. 7. Коли ж не/докурок впав долі, мовив статечно: «Більше такого не/роби, внучку, не/зугарні справи». 8. Морський шлях завжди був не/безпечний (В. Скуратівський).

Вправа 10. *Перепишіть текст. Поясніть правопис службових частин мови.*

Мова землі

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі. Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць, лежиш, дивлячись у небо, і така довкола тиша, наче ти zostався сам-самісінький на все Овечаче, на всю землю. О, півень загорлав сурмисто, порушивши твою самотність, а потім знову западає тиша... Лиш здалеку дзвенить щось, мов тонесенька струна, поближчав той дзвін – повільно летить джміль, бахматий, золотистий. І коли приглянутись уважніше, то страшний. І звук його польоту погрозлиивий... О, зник, тепер знову тиша, безмовна, безголоса.

І прислухаєшся, як вона пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, і зовсім

одмінно – гарбузинням, і ще відмінніше – листячком молодесенької моркви. І коли повернути голову трохи вбік, то якимось так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, та ще прив'ялим огірчанним цвітом, та ще пуп'янками. Отак би й лежав і принохувався – ось духом квасоли чути, лишень її листячком, а ось і ароматом бурякової гички заструмувало, ось долинув дух лободи, березки. Солодко так запахла розквітла березка – медянисто, ніжно, залоскотало і в носі, і в горлі.

Припадеш вухом до землі і починаєш прислухатися: а що ж там діється в чорній глибині, де завжди морок, де ніч глупа, куди сонце не проникає. І думається про картоплю, квасолю, буряки, що посаджені в землю, ростуть, тягнуться до сонця, – й чому воно так? Чому картопля родить бульби, а буряк – такий великий коренеплід? Чому з однеї соняшникової насінини виходить тьма-тьмуца зернят? Чому одна квасолина дає стільки стручків? Чому на одному стебельці розсади визріває так багато помідорів?

Притулився вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся – жодного звуку. Нишкне земля в німому чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по своїй норі, – не чути! Ламаєш картопляний цвіт, відриваєш одну пелюстку, другу – мовчать!

Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соняшника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь. Соняшник світить променисто і, мабуть, щось каже своєю усмішкою, тільки візьми втям її! Але ж, мабуть, хтось розуміє? Може, ранковий вітер, що будить соняшники після скінчення сну?

Стоїш посеред городу, задумався... І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину (Є. Гуцало).

Вправа 11. *Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток **не, ні** з різними частинами мови.*

Як добре те, що смерті **не/**боюсь я
і **не/**питаю, чи тяжкий мій хрест.

Що вам, богове, низько **не/**клонюся
в передчутті **не/**довідомих верств.

Що жив-любив і не/набрався скверни,
не/нависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя
своім стражденним і не/злим обличчям (В.Стус).

Вправа 12. *Контрольний диктант.*

Травневий дощ

Минали дні, а дощів не було. Вдень не лише сонце – все небо, здавалось, палило, дихало спекою. Степ дедалі втрачав свої яскраві барви, свою моложаву свіжість. Зелень поступово притьмарювалась, де-не-де вже почали проступати на ній прибіжкі, іржаві плями. Повітря було наскрізь сухе, не випадала навіть роса на світанку. Хліба, здається, з останніх сил трималися за життя.

І раптом у другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане. Все почалося просто: з-за обрїю тихо виткнувся ріжечок ледве помітної синьої хмари. Залитий сонцем степ одразу принишк, затаїв подих, мовби чекаючи, що з цього вийде. А ріжечок тим часом уперто вигонився вгору, розростався вшир, поступово перетворюючись в тучу, в темно-синій гірський хребет, що незабаром уже закрив собою темно-синє небо.

І ось раптом хребет розломився, вогняна тріщина прокотилась впоперек нього, до самого низу. Загриміло, і полегло зітхнув степ, і радісніше стало навкруги.

Все прийшло в рух. Поки у лабораторії неба відбувався розкішний процес наростання грози, поки все там переверталось, будувалося й стугоніло, тим часом долом, потемнілими степами мчали табуни вихрів, захвилювалися, забурунили зелені вали лісосмуг, заметушилися птахи в повітрі.

Все ближче гриміло, блискало. Сива повновода хмара вже висіла над цілим степом. З тихим дзвоном упали перші краплини, все стрепенулося, і вже широкою чарівною музикою зашумів дощ, той цілющий травневий дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото. Сивіла дощем далечинь, вода вже блищала на шляху. Хліба помітно зеленішали, ніби набрякали густим зеленим соком (За О. Гончарем).

Література

1. Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. – К., 1998.
2. Пазяк О., Кисіль Г.Г. Українська мова і культура мовлення. – К., 1995.
3. Пазяк О.М., Сербенська О.А., Фурдуй М.І., Шевченко Л.Ю. Українська мова. Практикум. – К., 2001.
4. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Навчальний посібник. – К., 2000.
5. Український правопис. – К., 2015.
6. Ющук І.П. Практикум з правопису української мови. – К., 2002.
7. Ющук І.П. Практикум з правопису і граматики української мови: посібник. – К., 2012.

Словники

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
2. Головащук С.І. Складні випадки наголошення. Словник-довідник. – К., 1995.
3. Головащук С.І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К., 2004.
4. Гринчишин Д. Г., Сербенська О. А. Словник паронімів української мови. – К., 1986.
5. Івченко А. Орфографічний словник української мови. – Х., 2001.
6. Коломієць М.П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. – К., 1988.
7. Орфографічний словник української мови /Укл. С. І. Головащук, М. М. Пешак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К., 1999.
8. Словник синонімів української мови: У 2 кн. – К., 1999.
9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980.
10. Словник української мови. – К., 2012.
11. Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. – К., 1978.
12. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
13. Український орфографічний словник / за ред. В. М. Русанівського. – К., 2005.
14. Фразеологічний словник української мови: У 2-х томах. – К., 1993.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Чергування голосних звуків	4
Правопис ненаголошених голосних О, А.....	8
Ненаголошені голосні Е, И.....	11
Правопис И та І у коренях слів	16
Чергування О з Е після шиплячих Ж, Ч, Ш, Щ та Й.....	20
Правопис приголосних.....	25
Зміни приголосних при словотворенні.....	32
Правопис дзвінких та глухих приголосних.....	37
Спрощення в групах приголосних	41
Подвоєння приголосних.....	44
Подовження приголосних.....	49
Уживання м'якого знака	54
Уживання апострофа.....	60
Правопис сполучень йо,ьо	66
Правопис префіксів	69
Правопис суфіксів	75
Правопис прізвищ і географічних назв іншомовного походження	83
Вживання великої літери	88
Правопис слів іншомовного походження.....	99
Правопис складних слів.....	108
Правопис складних іменників.....	108
Правопис складних прикметників.....	115
Правопис складних числівників	121
Правопис складних займенників	125
Правопис прислівників.....	129
Правопис прийменників	136
Правопис сполучників.....	139
Правопис часток.....	144
Правопис часток не, ні.....	150
Література	161

МОГИЛА Ю.А.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Практикум з орфографії

Керівник видавничого проекту *Зарицький В. І.*
Комп'ютерний дизайн *Щербина О. П.*
Авторська редакція

Підписано до друку 1.08.2018. Формат 60×84^{1/16}
Ум. друк. арк. 9,53. Обл.-вид. арк. 7,19.

Видавець і виготовлювач:
ТОВ «Видавництво «Ліра-К»,
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3981 від 15.02.2011.